

Олена Пометун, Нестор Гупан, Ольга Дудар

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Фрагмент підручника
для 8 класу закладів загальної середньої освіти**

Частина 3

Модельна навчальна програма
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Серова Г. В.)

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2024

ЗМІСТ

§ 16. Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст.	3
§ 17. Православна церква в першій половині XVII ст.	10
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2	15
Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА БОРОТЬБА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVII ст.)	
§ 18. Передумови та причини національної революції. Події 1648–1649 рр.	16
§ 19. Від Зборівського договору до Кам'янецької угоди.....	26
§ 20. Козацька Україна в системі міжнародних відносин	33
§ 21. Україна за гетьмана Івана Виговського. Московсько-українська війна. Початок Руїни	41
§ 22. Правобережна та Лівобережна Україна в останній третині XVII ст.	49
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3	56
Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.	
§ 23–24. Українська козацька держава	59
§ 25. Правобережне козацтво, Слобідська Україна та Запорозжя наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	70
§ 26. Культурне й церковне життя в другій половині XVII — на початку XVIII ст.	79

Як працювати з підручником

У підручнику ви побачите рубрики, знайомі вам з минулого року. **Обговоріть у класі** запрошує вас до колективного обміну думками. **Дослідіть** пропонує попрацювати самостійно, в парах чи групах та зробити власні висновки й маленькі відкриття. **Поміркуйте** містить запитання й завдання, які слід виконувати під час опрацювання тексту. **Використовуй інструменти дослідження** надає рекомендації для виконання завдань теми. **Перевір себе** покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім — складніші. **А ще ти можеш** містить завдання на вибір, які можна виконати вдома. **Узагальнюємо і практикуємо** запрошує до участі в навчальному проєкті, що підсумовує розділ курсу.

Ви не пропустите важливих дат і понять. Адже їх у підручнику виділено **жирним шрифтом**, так само як і географічні назви, імена та прізвища людей. Нові терміни та визначення розміщено в рамках.

У кожному параграфі ви знайдете **посилання на інтерактивний електронний додаток (далі — e-додаток)**, де містяться відео та інтерактивні завдання, які сприятимуть посиленню вашого інтересу до здобування знань і кращому засвоєнню навчального матеріалу. Щоб ознайомитися з цими матеріалами, переходьте за посиланням:

<https://vse.ee/clpg>

<https://smarttextbook.com.ua/historyofukraine>

§ 16. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х рр. XVII ст.

Обговоріть у класі

Що таке покозачення? Чому воно відбувалося? Чим відрізнялося реєстрове козацтво від нереєстрового? Якими були вимоги козаків як окремого стану суспільства?

Яку нову інформацію щодо козацтва містить джерело? Як дії козаків відображалися на відносинах із владою? Зробіть припущення, як будуть розвиватися ці відносини в першій половині XVII ст.

З «Інструкції короля Речі Посполитої для місцевих сеймиків», 1625 р.

Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. ...Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають...

Рік тому зважилися вони від власного імені укласти перемир'я із султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року обмінювалися посольствами й дарунками з Москвою. На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською заборонаю, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави.

1. Чому і як розгорталися козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

Поміркуйте

Що спільного було у причинах, перебігу та результатах повстань?

На початку 1620-х рр. вчергове загострилися відносини козацтва з урядом Речі Посполитої, адже за умовами мирного договору 1621 р., укладеного після Хотинської битви, козакам було заборонено судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море. Окрім того, польський уряд не виплатив запорожцям грошей за службу, ще й скоротив реєстр. У відповідь козацтво продовжило походи на володіння кримського хана й османського султана, порушуючи умови мирного договору. А коли королівський посол на Запорожжі дорікнув козакам, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

Для приборкання січовиків Річ Посполита направила 8-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Назустріч йому із Запорожжя рушило козацтво під керівництвом гетьмана **Марка Жмайла**. Вирішальні битви відбулися в жовтні **1625 р.**, спочатку під містечком Криловом, а потім біля **Курукового озера** в урочищі Медвежі Лози (навпроти сучасного Кременчука), куди відступили січовики. Штурм козацького табору не мав успіху, тож обидві сторони погодилися на переговори.

Поміркована старшина домоглася усунення Марка Жмайла від гетьманства, і булаву було передано Михайлу Дорошенку, який підписав зі Станіславом Конєцпольським мирну Куруківську угоду.

Дослідіть

Які з умов укладеної угоди, на вашу думку, задовольнили козаків, а які — ні? Чому? Якими могли бути майбутні стосунки козаків із Коронаю Польською?

Умови Куруківської угоди 1625 р.

- Козацький реєстр устанавлювався в 6 тисяч.
- Реєстровим козакам устанавлено річну плату за службу 60 тисяч злотих (окрім додаткової плати старшині).
- Ті, хто не ввійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.
- Січовики зобов'язувалися припинити морські походи, не підтримувати відносин з іноземними державами й не втручатися в релігійні справи.
- Одна тисяча козаків мала стояти на Запорозжжі, щоб перешкоджати втечам селян.
- Створювалися шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному.

Укладена угода лише збільшила напруженість серед козацтва, поділивши його на заможне реєстрове, яке зазвичай намагалося домовитися з урядом, і нереєстрову бідноту, яка посідала непримиренну позицію, адже десятки тисяч нереєстрових козаків стали безправними «випищиками»¹. Ці домовленості виконувалися лише впродовж п'яти років. Польсько-шведська війна (1626–1629 рр.) змусила Річ Посполиту знову збільшити козацький реєстр. А після завершення війни реєстровики вже не хотіли дотримуватися попередньої угоди й почали нову хвилю повстань, виборюючи власні інтереси в коронній владі.

Тож початком нового козацького повстання стала відмова запорожців коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному. У березні **1630 р.** козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили із Січі.

Дослідіть

Зіставте дані таблиці з поданими далі джерелами: 1) простежте хід повстання на карті; 2) опишіть тактику козаків під Переяславом; 3) визначте, які події описує Тарас Шевченко та як він до них ставиться.

Роки	Очільник	Учасники	Вимоги	Територія повстання, основні події	Результати
1630–1631	 Тарас Федорович,	Нереєстрові козаки, січовики, козацзачені міщани та селянство	Поновлення «давніх козацьких вольностей», збільшення реєстру,	Полтавщина та значна частина Лівобережжя. Битва під Переяславом,	Підписано Переяславську угоду, яка підтвердила умови Куруківської

¹ Так називали тих, хто не потрапив до реєстру.

	гетьман нереєстрових козаків	(до 10 тисяч)	захист православної церкви	послаблення польського війська	угоди і збільшила реєстр до 8 тисяч
--	------------------------------------	------------------	----------------------------------	--------------------------------------	--

1 — найкровопролитніший бій повсталих 15 травня 1630 р., названий «Тарасовою ніччю», коли козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо Станіслава Конецпольського;
2 — Віктор Шаталін. Битва під Переяславом 1630 р. (живопис, 1970-ті рр., відтворено один із бойових прийомів — бій «галасом», коли козацьке військо змішувалось під час бою з ворожим)

Фрагмент поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч»

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,

Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Проте дотримання і цієї угоди тривало недовго. Козаки й далі здійснювали походи на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Річ Посполита після закінчення нової війни з Московією, де залучалося козацьке військо, знову посилила тиск на їхні права. Було також споруджено фортецю над першим — Кодацьким — порогом (біля сучасного м. Дніпро), яка мала б перепиняти втікачів на Січ та обмежувати вихід козаків із Січі у Подніпров'я, блокуючи можливості їхньої боротьби з Річчю Посполитою. Руйнування цієї фортеці пов'язують із новим повстанням.

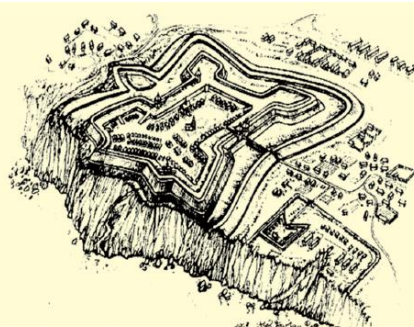
Дослідіть

Зіставте дані таблиці з наведеними нижче джерелами: 1) простежте хід повстання на попередній карті; 2) схарактеризуйте місце розташування, особливості побудови та призначення фортеці Кодак; 3) проаналізуйте текст Думи й визначте, про які події вона розповідає та про що, на вашу думку, свідчить факт руйнування фортеці.

Рік	Очільник	Учасники	Вимоги	Територія повстання, основні події	Результати
1635	 Іван Сулима — гетьман нересстрових козаків	Нересстрові козаки, січовики	Припинити наступ на козацькі вольності, збільшити реєстр	Південні території від Кодацького порогу, фортеця Кодак	Зруйновано фортецю Кодак і знищено її гарнізон. Коронна влада за допомогою реєстрових козаків розбила повстанців. Івана Сулиму захоплено в полон і страчено у Варшаві

Фортеця Кодак на старовинному плані

О. Харлан. Сучасна графічна реконструкція фортеці Кодак

З української народної думи

Не схотіли пани-ляхи Попустити й трохи, Щоб їздили в Січ бур- лаки Та й через пороги. Спорудили над Кодаком Город-кріпосницю Ще й прислали в Кодак військо, Чужу-чужаницю.	Військо вибили дощенту, Кодак зруйнували. Їде бурлак чи комашник Поргогом-водою, Його лове чуже військо Й оддає в неволю. Зажурились запорожці, Що нема їм волі Ні на Дніпрі, Ні на Росі,	Ні в чистому полі. Обізвався серед Січі Курінний Сулима: «Гей, давайте, хлопці, зварим Вражим ляхам пива!» Добре Павлюк та Сулима Ляхів частували — Військо вибили дощенту, Кодак зруйнували.
---	--	--

Прагнучи придушити козацький рух, уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорозького та вилучити неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання.

Дослідіть

На основі опису повстання нижче складіть таблицю за зразком попередніх.

Новим масштабним виступом стало козацьке повстання **1637–1638 рр.**, яке очолили Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня та Яків Остряниця (Яків Острянин, Іскра Яцко).

На початковому етапі лідером повстання став гетьман нереєстрового козацтва **Павло Бут**, який зібрав під свої знамена майже десять тисяч осіб. Повстання вплинуло на все Подніпров'я. Наприкінці 1637 р. під с. Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо зазнало поразки, а невдовзі після невдалого бою біля Боровиці гетьману Миколі Потоцькому було видано Павла Бута та інших ватажків.

Невідомий художник. Портрет Павла Бута, XIX ст.

Однак поразка не зупинила повстанців, і вже навесні 1638 р. козаки знову виступили проти польських військ. Спочатку повстання очолив **Яків Остряниця**, потім — **Дмитро Гуня**. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу полякам прийшли вояки з надвірного війська магната Яреми Вишневецького. Після поразки в бою під с. Жовнин (нині — с. Жовнине Черкаської області) повстанці змушені були капітулювати. Яків Остряниця із залишками свого війська перейшов до Слобідської України.

Невідомий художник. Портрет Якова Остряниці, XVIII ст.

Повстання 1620–1630-х років засвідчили суттєві проблеми в суспільних відносинах на південно-східних теренах Речі Посполитої. Попри те, що їхні учасники не досягли бажаної мети, вони сприяли становленню козацтва як окремої суспільної верстви й усвідомленню ними своїх прав та привілеїв. Повстання також надавали козакам військового і дипломатичного досвіду.

2. Що таке «Ординація Війська Запорозького»

Поміркуйте

Чому польський уряд ухвалив «Ординацію Війська Запорозького»? Що вона передбачала?

Влада Речі Посполитої добре усвідомлювала, що впорядкувати відносини між державою й козацтвом угодами не вдасться. Прагнучи убезпечити себе від січовиків, урядовці підготували постанову «**Ординація Війська Запорозького**»², схвалену сеймом **1638 р.** Підписати цей документ змушена була і старшина.

² *Ординація* (від лат. *ordinatus* — упорядкований) — зібрання особливих правових норм і правил, які видавала влада Речі Посполитої.

Дослідіть

На основі положень документа доведіть, що «Ординація» радикально змінювала устрій та військово-організаційні принципи Війська Запорозького. Як ви гадаєте, як реагували козаки?

З Ординації Війська Запорозького, заведеної польським урядом

На вічні часи позбавляємо козаків права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків... Бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам... 6 тисяч... ми встановлюємо таку військову організацію...

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара... людину, яка була б народжена в шляхетському стані, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам...

Цьому комісарові мусить коритися все військо... і осавулами мусять бути шляхтичі... Сотники й отамани можуть обиратися із самих козаків... Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися зі своїх місць...

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро.

Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом карі з конфіскацією майна.

За Ординацією козацька артилерія та клейноди передавалися комісару. Для утвердження королівської влади в регіоні було відновлено Кодак. У фортеці розмістилася залога із 700 вояків, які перекривали дорогу на Запорожжя. На самій Січі почергово ніс службу кожен полк. Реформована Січ зобов'язувалася не допускати морських походів запорожців проти Туреччини.

Отже, реєстровики ставилися під повний контроль королівської влади, а нерєєстрове козацтво, яке було непримиренно налаштованим до влади Речі Посполитої, підлягало ліквідації. Урядовцям здавалося, що вони розв'язали складну проблему козаків, однак такі заходи тільки поглибили соціальні протиріччя в українському суспільстві.

Перевір себе

1. Якими були причини козацьких повстань 20–30 рр. XVII ст.?
2. Назви дати й очільників повстань.
3. Чому козацькі повстання зазнавали поразок?
4. Які події призвели до прийняття «Ординації війська Запорозького»?

5. Чому поляки то збільшували, то скорочували реєстр?
6. Чому зросли суперечності між реєстровим і нерєєстровим козацтвом?
7. У чому ти вбачаєш значення повстань 20–30 рр. XVII ст.?
8. Чому, на твою думку, «Ординація» не змогла розв'язати наявних протиріч між владою Речі Посполитої й козацтвом?

А ще ти можеш

1. Проаналізуй джерело й дай відповіді на запитання.

Яким подіям присвячено думу? Про які суперечності між козацькою старшиною й «голою бурлацькою» йдеться в думі?

Із народної думи

Знайшов Павлюк по- братима Орла Остряницю, Що не раз пускав із ляхів Шляхетську кровіцю. То не хмари з буйним вітром	З Дніпра налягають — То Павлюк та Остряниця Ляхів обступають. Силу ж панів перебила Голота бурлацька, Та не хтіла в одно стати Старшина козацька.	Ой, превражні пани- ляхи, Що ж ви наробили? Скільки ж бідних запорожців Ви з світу згубили.
--	---	--

2. Польська влада вважала, що після «Ординації» в країні запанує «золотий спокій». Проте, за словами сучасного польського дослідника В. Серчика, із плином часу «золотий спокій» дедалі більше нагадував життя біля діжки з порохом. Вистачило б тільки іскри...». Чи погоджуєшся ти з такою думкою? Чому?

Попрацюй у робочому аркуші до § 16 .
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnpx>
або QR-кодом.

Виконай завдання
16.1.1 і 16.2
в е-додатку.

§ 17. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Обговоріть у класі

Якими були рішення Берестейської унії? У якому становищі опинилася православна церква в українських землях? Хто, на вашу думку, погоджувався з таким становищем, а хто — ні? Чому?

Як ви гадаєте, коли міг з'явитися наведений далі документ? Про яке становище православної церкви йдеться у творі митрополита? На яких підставах митрополит вимагає прав православ'я в Україні? Хто й чому звинувачував православну церкву у бунтарстві та зраді?

Із твору митрополита Йова Борецького «Протестація»

Ми, що приєдналися до Корони, зазнаємо утисків віри. Звинувачують нас у заколотах, щодо яких ми чисті... Ми не бунтівники, ми взяли за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили... — Божі закони й звичаї, а ще й шістсотлітню традицію.

Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших...

1. Як розгорталася боротьба за відновлення православної ієрархії

Поміркуйте

Чому на початку XVII ст. розгорнулася боротьба за відновлення православної ієрархії? Якими були її результати?

Хоча більшість вірян і залишилася вірною православ'ю, Українська православна церква опинилася поза законом. На противагу польській владі серед суспільно активних кіл української шляхти, духівництва, міщан та козаків сформувався рух за власну конфесійну окремішність.

На її захист стали братства. Проте їхню активність ускладнювало питання збереження вищої православної ієрархії, оскільки після укладення Берестейської унії вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський Гедеон Балабан і перемишльський Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремія Тисаровський, і то завдяки хитроцям, бо зміг переконати короля Сигізмунда III Вазу, що належить до Греко-католицької церкви. Після смерті Єремії постала загроза проголошення Православної церкви як такої, що не існує, через відсутність єпископів.

Іов Борецький. Зображення на прибрамовому мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря (м. Київ)

Зарадили ситуації члени створеного **1616 р. Київського Богоявленського братства**. Серед них переважали козаки, які змагаючись за власні права і привілеї, вбачали у православній церкві свого союзника. Отож у 1620 р. все військо Запорозьке разом зі своїм очільником Петром Конашевичем-Сагайдачним вступило до Київського Богоявленського братства.

Того ж 1620 р., скориставшись проїздом через Україну єрусалимського патріарха Феофана, з ініціативи Київського братства та Петра Сагайдачного було організовано висвячення вищих православних, що означало відновлення української православної ієрархії. Однак король Речі Посполитої висвячення не визнав, і боротьба за утвердження прав української православної церкви продовжувалася ще понад 10 років.

Дослідіть

1. Про які події розповідається в джерелі? Чому постала потреба висвятити митрополита і єпископів?

Із Київського літопису

Року 1620 прибув з Москви святійший патріарх єрусалимський іменем Феофан і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честю духовними та світськими людьми.

Того ж року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятити на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Полоцьке, Ісайю Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське.

2. Відвідайте віртуальний музей Києво-Могилянської академії за наведеним посиланням: <https://vse.ee/cnpi>

Дізнайтеся більше про Іова Борецького та поміркуйте, чому він докладав багато зусиль для розвитку української освіти.

2. Які реформи провів митрополит Петро Могила

Поміркуйте

Яку мету ставив перед собою Петро Могила, реформуючи відновлену православну церкву?

Дослідіть

У сучасних масмедіа трапляється чимало публікацій: «Від воїна до митрополита — несподівані злами долі Петра Могили», «Петро Могила — воїн, дипломат, святий». Поясніть заголовки статей на основі наведених далі або знайдених самостійно фактів про Петра Могилу.

Кілька фактів про людину

Петро Могила (1596–1647 рр.) — церковний і культурно-освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі походив із сім'ї Симеона Могили, яка після втрати молдовського престолу переїхала до Речі Посполитої. Навчався у Львівській братській школі, в Замоїській академії (м. Замостя, Польща) та навчальних закладах у Парижі й Голландії. Повернувшись до Речі Посполитої, служив у польському війську, брав участь у битвах під Цецорою (1620 р.) та Хотиним (1621 р.).

Під впливом митрополита Йова Борецького вибрав церковну кар'єру, прийнявши 1625 р. чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі. У 1627 році був висвячений на архимандрита³ Києво-Печерської лаври і спрямував свою діяльність на захист володінь Лаври, відновлення її святинь та організацію чернечого життя. Особливого значення надавав освіті.

Невідомий художник. Портрет митрополита Петра Могили, перша половина XVIII ст.

У 1631 р. заснував школу при лаврському Свято-Троїцькому монастирі, запросивши для викладання високоосвічених священнослужителів зі Львова — Ісаю Трофимовича-Козловського та Сильвестра Косова. На основі злиття цієї школи з Київською братською розпочав свою діяльність колегіум, названий на його честь Могилянським. Постійно надавав фінансову допомогу учням і викладачам закладу, своїм коштом скеровував учнів на навчання за кордон.

1633 р. Петра Могила було обрано митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. Відбудовував храми, монастирі, створював навчальні заклади, впорядковував богослужбову практику й видавав літературу. Став автором та укладачем 19 творів церковно-теологічного, полемічного, просвітницького, філософського й моралізаторського характеру. Багато зробив для запровадження в богослужіння української розмовної мови.

Завдяки зусиллям Петра Могили новообраний король Речі Посполитої Владислав IV Ваза пішов на поступки й узаконив православну церкву.

Петра Могила було канонізовано всіма автокефальними Церквами Вселенської церкви, крім російської, й поховано в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Додаткову інформацію про життя та діяльність Петра Могили дізнайтеся з відео в е-додатку (§ 17.1).

Дослідіть

Про що, на вашу думку, свідчить така назва документа? З якою метою, коли й ким його видано? Які наслідки він мав для православної церкви?

³ Архимандрит — управитель великого чоловічого монастиря, ректор духовної семінарії.

Із «Пунктів заспокоєння обивателів Корони і Великого Князівства Литовського руського народу грецької релігії», 1632 р.

«Руському народові релігії грецької надається можливість вільно відправляти богослужіння, адмініструвати церквами, будувати церкви, шпиталі, школи й друкарні, посідати посади по всіх містах; братства з їхніми церквами залишаються при них... Король призначить комісарів — двох католиків і двох православних, які об'їдуть міста й села та встановлять кількість православних і уніятів, відповідно до яких розподілять святині на місцях... які до Києва відносяться монастирі та церкви, за винятком Видубицького монастиря, залишаються за не-уніятами... Кожний вільно вибирає: хто не бажає унії, переходить до пастиря не-уніята; навпаки, хто хоче прийняти унію, переходить до унійного владики... Обидві сторони повинні жити між собою в спокої. Винні в насильстві каратимуться як порушники громадського спокою».

На чолі православної церкви король бажав бачити людину, лояльну й наближену до польських впливових кіл, і вважав такою особою Петра Могила. Висвячення нового митрополита відбулося у Львові 1632 р., і згодом він прибув до Києва.

Ставши митрополитом, Петро Могила розпочав реорганізацію церковного життя. Зібрав і організував учених богословів, перекладачів, редакторів, письменників, з якими розробляв і впроваджував реформи. До цього гуртка входили Ісає (Трофимович-Козловський), Сильвестр (Косов) та інші.

Митрополит змінив діяльність Києво-Печерської друкарні, запровадивши книгодрукування польською й латинською мовами, що сприяло збільшенню кількості та оновленню змісту церковних книжок. Видавались як книги, необхідні для літургійної служби, проповідей («Служебник», «Євангеліє учительне» тощо), так і вірші, полемічні твори. Разом зі своїми соратниками митрополит Петро Могила виклав основні положення православного вчення «Православне сповідання віри», яке було прийняте багатьма православними церквами.

Петро Могила задіяв заходи для зміцнення дисципліни й контролю за виконанням пастирських обов'язків священнослужителями. Обов'язковим стало проголошення священниками виховних проповідей для парафіян по неділях і в свята. Було запроваджено поділ на єпархії, нагляд за діяльністю яких мали здійснювати митрополичі спостерігачі й духовний суд. Обмежувалися права магнатів втручатися в церковні справи, а Українській православній церкві поступово поверталось майно та землі.

За ініціативи митрополита відновлювалися православні святині — Софійський собор, Свято-Михайлівський собор Видубицького Свято-Михайлівського монастиря, церкви — Десятинна, побудована на фундаменті давньоруської церкви, й Спаса на Берестові, розписана грецькими майстрами. На одній із фресок цієї церкви зображено самого митрополита.

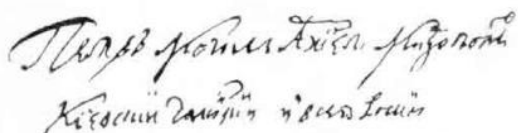
Петро Могила уславився і як видатний богослов. В умовах розколу суспільства на противників і прихильників унії, він підтримував ідею примирення.

Петро Могила закликав співвітчизників творити добрі справи, не шкодувати коштів на оздобу церков, шкіл, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт, убогих, утверджуючи своїм життям і діяльністю принципи високого духовного служіння. Значні кошти митрополит заповів Київському колегіуму, йому ж передав власну велику бібліотеку. Іншу частину свого майна заповів Києво-Печерському та іншим монастирям, церквам, шпиталям. Сучасники називали його «безцінним надбанням руського народу».

Реформи Петра Могили вивели українську православну церкву із кризи, піднесли її авторитет у суспільстві та православному світі. Його зусиллями було започатковано школу вищого типу, яка із часом здобула статус академії.

Дослідіть

Сучасний український історик Юрій Мицик пише: «Якщо коротко підсумувати ключові здобутки Петра Могили, то це легалізація й розвиток Православної церкви в Речі Посполитій, заснування Києво-Могилянської академії та видання першого православного катехизису. А ще він увів українську мову в широкий ужиток».

Чи погоджуєтесь ви з таким визначенням? Аргументуйте вашу думку прикладами.

Власноручний підпис Петра Могили

Перевір себе

1. Коли і як було засновано Київське Богоявленське братство?
2. Хто й коли ініціював висвячення православних владик?
3. Коли і на яких умовах польською владою було визнано православну ієрархію?
4. Які реформи провів Петро Могила?
5. Чому король не відразу сприйняв новий православний єпископат?
6. Чому польська влада погодилася з відновленням православної ієрархії?
7. Яке значення мало відновлення православної ієрархії?
8. Як ти оцінюєш діяльність Петра Могили? Аргументуй власну думку.

А ще ти можеш

Поясни, як із діяльністю Петра Могили пов'язана книжка «Летургіаріон си єсть Служебник...».

«Летургіаріон си єсть Служебникъ...» — Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1639 р. (перший аркуш)

Попрацюй у робочому аркуші до § 17.
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnpy>
або QR-кодом.

Виконай завдання
17.1.1 і 17.2
в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у кілька груп і розподіліть для дослідження теми, які пов'язані з формуванням козацького стану.

1. Військова майстерність козаків
2. Козацька зброя
3. Традиції та звичаї козацтва
4. Побут, одяг та їжа козаків
5. Запорозька Січ
6. Козаки в моєму краї (або інша тема на власний розсуд)

Вашим завданням буде знайти інформацію з обраної теми, використовуючи відкриті джерела, зокрема, праці українських істориків (наприклад, Дмитра Яворницького, Тараса Чухліба, Юрія Мицика та ін.), Енциклопедію з історії України, тогочасні твори (насамперед «Опис України Г. Д. Боплана). Інформація має бути достовірною, тобто такою, що збігається в кількох джерелах і спирається на факти (навіть якщо мова йде про публікацію в масмедіа).

Ви повинні знайти й використати не менше 4–5 джерел та назвати їх під час презентації, яка має бути ілюстрованою й оформленою у вигляді короткого (2–3 хв) відео, постера або кількох слайдів *PowerPoint*. Під час ознайомлення однокласників / однокласниць із результатами вашого дослідження розкажіть, як ви працювали, що вам краще вдавалося, із якими труднощами ви стикалися. Після презентації організуйте обговорення на основі запитань.

Які основні висновки ви зробили з проведеного дослідження?

Як ви вважаєте, чи актуальний ваш проєкт сьогодні? Чому?

Чи можуть отримані вами знання стати корисними в майбутньому? Як саме?

Які інші дослідження, пов'язані із цією темою, ви хотіли б провести?

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА БОРОТЬБА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVII ст.)

§ 18. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ПОДІЇ 1648–1649 рр.

Обговоріть у класі

1. Пригадайте, яким було становище українського населення у складі Речі Посполитої на початку XVII ст. Подумайте, які причини спонукали його до виступів проти королівської влади. Складіть перелік цих причин.

2. Проаналізуйте документ і за необхідності доповніть складений вами перелік. Поміркуйте, як причини невдоволення українського населення могли вплинути на події революції.

З «Пунктів козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» 24 лютого 1649 р.

Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владцтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону... щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох senatorів: серед світських — воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу.

1. Якими були передумови і причини національної революції

Поміркуйте

Визначте й поясніть передумови та причини початку революції. Перевірте попередньо висловлені вами припущення.

Центральною подією історії України ранньомодерної доби стала перша Українська національна революція середини XVII ст. Її початком було народне повстання, яке охопило більшу частину території і населення України в 1648 р. Це повстання незабаром переросло у визвольну війну, яка зумовила докорінні зміни в суспільному розвитку й поступово переросла в

Українська національна революція — складний історичний процес, що охопив значну частину українських земель, поєднав усі верстви суспільства під гаслами національного визволення й захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорозького та руського народу і супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер життєдіяльності суспільства.

національну революцію. Революція характеризувалась переплетінням національно-визвольних і соціальних мотивів. Значну роль відіграло й релігійне протистояння (католицизм — православ'я). Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалися селянство, міщанство й духівництво.

У середині XVII ст. на українських територіях, що входили до складу Речі Посполитої, суттєво ускладнилася соціально-економічна ситуація і зросла соціальна напруга.

Дослідіть

Про які причини масового невдоволення українського населення свідчать документи? Інтереси яких верств населення порушувалися?

Із записок польського публіциста середини XVII ст.

Мусимо визнати, що ненависть поширюють великі податки, роботи... оренди та інші подібні тягарі, що вигадують урядники, орендарі, суддівські гачки, економи, котрі хотіли б збільшити прибутки своїх панів...

Із листа Богдана Хмельницького до польського короля 1647 р.

Пани, державці та старости нестерпно кривдять нас, позбавляючи не тільки майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, поля, ставки, млини, бджоляні десятини... І що тільки комусь із них у козаків сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, б'ють, до в'язниць кидають, багато кого з нашого товариства поранено й знівечено.

Зі скарги волинської шляхти на сеймі 1645–1646 рр.

Таких утисків не терплять і в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі, заборонено провадження відправ, православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах.

Нехтування правами місцевого населення урядовцями викликало наростання спротиву в українському суспільстві й назрівання **передумов** національно-визвольної війни.

Передумова — попередня умова існування, виникнення чого-небудь.

Причина — явище, яке зумовлює або породжує інше явище.

Дослідіть

Порівняйте ваш перелік причин революції, складений на початку уроку. Спираючись на схему, поясніть на прикладах кожну передумову і причину революції.

Передумови і причини національної революції

ПЕРЕДУМОВИ

- ✓ Перебування українських земель під владою Речі Посполитої
- ✓ Відсутність власної державності
- ✓ Зростання невдоволення українського населення діями польської влади
- ✓ Перетворення козацтва на окремий стан і провідну політичну силу суспільства.

ПРИЧИНИ

- Нехтування польською владою інтересами козацтва
- Погіршення матеріального стану дрібних шляхтичів, наступ на їхні права з боку українських і польських магнатів
- Посилення соціальних та економічних утисків селян та міщан
- Наступ на православну церкву і православних вірян
- Полонізація та покатоличення української шляхти

2. Як розгорталися події в 1648–1649 рр.

Поміркуйте

Складіть хронологічну таблицю подій 1648–1649 рр. — початкового етапу національної революції. Якими були успіхи козацького війська? У чому їх значення?

У середині XVII ст. напруга в українському суспільстві настільки зросла, що будь-яка подія могла стати приводом для повстання. Такою подією багато істориків вважають місцевий конфлікт чигиринського сотника Богдана Хмельницького із тамтешнім підстаростою Данилом Чаплинським. Відомо, що 1647 р. Чаплинський захопив хутір Суботів, який належав родині Б. Хмельницького та ще й побив його малолітнього сина Остапа, який невдовзі помер. Коли ж Хмельницький пішов шукати правди в короля, той, як стверджують перекази, відповів: «Хіба в тебе, дурню, немає шаблі?». Тоді, наприкінці грудня 1647 р., разом із товаришами Хмельницький вирушив із Чигирини на Запорозжя.

Дослідіть

Яким побачила Богдана Хмельницького сучасна українська художниця Наталія Павлусенко? Які риси характеру, на вашу думку, були йому притаманні? Як освіта й життєвий шлях Хмельницького відобразилися на його ролі у визвольній війні та українській історії загалом? Порівняйте свої думки з фактами, поданими далі.

Наталія Павлусенко. Богдан Хмельницький (живопис, 2016 р.)

Кілька фактів про людину

Народився **Богдан (Зіновій) Хмельницький** у 1595 р. в Суботові неподалік Чигирин (нині село в Черкаській області) в родині дрібного українського шляхтича. Освіту здобув, імовірно, в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Володів кількома мовами, знався на історії, юриспруденції, військовій справі.

З юнацьких років Хмельницький перебував на службі в реєстровому козацькому війську. Брав участь у Цецорській битві, у якій загинув його батько, а сам Богдан потрапив у полон до османів, де зміг вивчити турецьку мову. Із полону його було викуплено ймовірно матір'ю або козаками, після цього він продовжив службу в Чигиринському полку. Брав участь у козацьких повстаннях під керівництвом Т. Федоровича (Трясила), П. Павлюка, Я. Остринина.

Залучався до численних посольств від Війська Запорозького, які вели переговори з польськими і французькими урядовцями. У 1646 р. мав зустріч із королем Владиславом IV, під час якої козакам обіцяли збільшити реєстр до 12 тисяч осіб і відновити їх давні права й вольності. Невиконання обіцянок коронною владою та свавілля місцевих управителів, які відібрали у Хмельницького батьківський хутір Суботів, підштовхнули його до підготовки антипольського повстання. Але за доносом чигиринського осавула Хмельницького було заарештовано. Із допомогою друзів йому вдалося звільнитися і втекти на Запорожжя, де з обранням його гетьманом розпочалася підготовка до боротьби з Річчю Посполитою, що згодом переросла в національну революцію.

Особливу увагу гетьман приділяв питанням створення українського війська і забезпечення його боєздатності. Він розробив і запровадив статут «Про устрій війська Запорозького», видав мобілізаційні універсали до козацьких полків, що дало змогу завдати поразки війську Речі Посполитої. й вийти з її підпорядкування. Опікувався Хмельницький і питаннями власного державотворення, проте раптова смерть зупинила його діяльність. Поховано Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові.

Богдан разом зі своїми людьми облаштувався на острові Томаківці й почав збирати прибічників. У **1648 р.** вони напали на Січ, розгромили залогую коронного війська, примусили до втечі черкаського реєстрового полковника. Козакам-реєстровцям, які несли там варту, запропонували перейти на їхній бік. Там же повстанці обрали Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

Новий гетьман разом із повстанцями посилено готувався до боїв. Богдан Хмельницький розсилав по Україні універсали із закликом до захисту православної віри від ворожих зазіхань і через довірених осіб закупував зброю. Заручившись підтримкою Османської імперії, у лютому–березні 1648 р. в Бахчисараї козаки домовилися із кримським ханом Іслам-Гіреєм III про надання військової допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої. Така угода була важливою, оскільки козакам бракувало власної кінноти, до того ж це убезпечувало тил від раптового нападу.

Дослідіть

На яких умов було укладено угоду? Як ставились поляки до союзу козаків із кримським ханом?

Із книжки В'ячеслава Потоцького, Валерія Семененка «Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі»

Згідно з попередніми домовленостями, що існували між кримським ханом Іслам-Гіреєм і козацьким гетьманом Богданом Хмельницьким, усі полонені з числа шляхти та польського війська, як і інші трофеї, вважалися здобиччю татарських вояків. При цьому було оговорено, що в майбутній військовій кампанії потрібно «...воювати спільно, аби захоплювати польські міста й нищити поляків»... а з православними «не воювати». Кримський господар, не дуже вірячи в успіх Хмельницького, спочатку обмежив допомогу лише 4-тисячним загоном перекопського мурзи Тугай-бея. Більшість поляків вважали, що вони воюють із татарами, а «зрадники» козаки лише допомагають цим загарбникам.

Водночас Хмельницький розпочав листування з коронним гетьманом⁴ Миколою Потоцьким, завдяки чому повстанці затягували час і відволікали увагу.

Наприкінці квітня 1648 р., дочекавшись татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм, Богдан вивів до 8 тисяч козацького війська із Січі. Назустріч повстанцям вирушило польське військо на чолі з Миколою Потоцьким. **5–6 травня 1648 р.** відбулася перша переможна для козаків битва в урочищі **Жовті Води** (нині Дніпропетровська область).

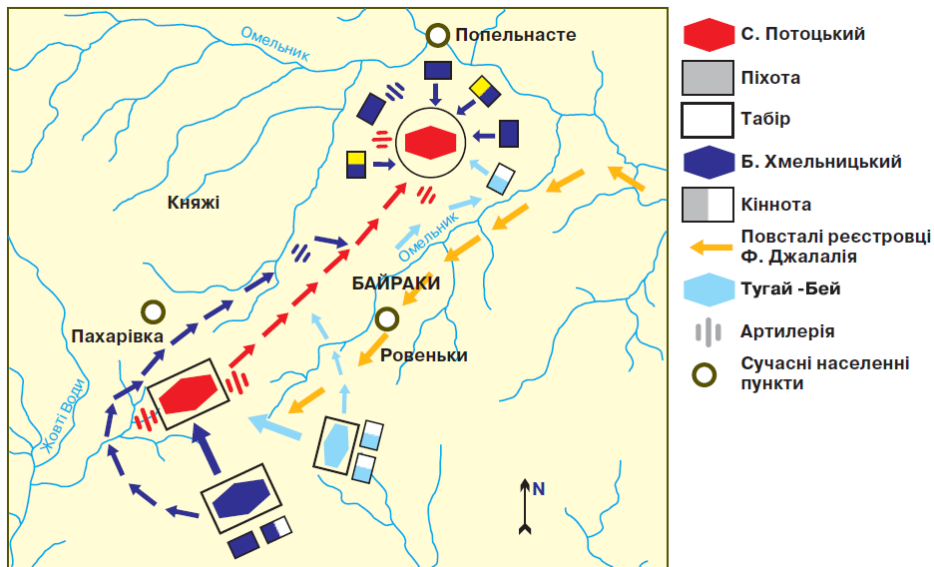
Наприкінці квітня передові зағони сина Потоцького — Стефана — підійшли до верхів'я річки Жовті Води, де вперше зіткнулися з козаками й татарами. Поляки, не приймаючи бою, укріпилися табором і тримали облогу. Хмельницький же залишив частину війська блокувати Стефана Потоцького й вирушив навперейми реєстровому козацтву, яке виступало на боці поляків. Але реєстровці прийняли сторону Хмельницького. Дізнавшись про це, поляки погодилися на капітуляцію, однак за умови, що зможуть вийти неушкодженими з облоги. Та сталося по-іншому: 14 травня Стефан Потоцький спробував урятувати становище відчайдушним проривом і розпочав штурм козацького табору, однак у ніч на 16 травня козаки оточили й розгромили його зағони.

Дослідіть

На основі тексту та схематичної карти розкажіть про битву під Жовтими Водами.

---

⁴ Коронний гетьман — керівник регулярного війська під час походів у Польщі та Литві з другої половини XV ст.

Знищивши загони Стефана Потоцького, Хмельницький рушив до ставки коронного гетьмана поблизу **Корсуня**. Скруту коронному війську посилив вихід у його тили козацького загону на чолі з полковником **Максимом Кривоносом** і татарської кінноти Тугай-бея.

Оточені сили Речі Посполитої вирішили йти на прорив, однак Хмельницький через своїх людей дізнався про цей план і направив загін Кривоноса, аби влаштувати засідку на Богуславському шляху неподалік Корсуня. Розрахунок повстанців цілком справдився: польське військо зазнало повної поразки. До цього додалася і смерть короля Владислава IV, що ускладнило становище в державі. Тож урядовці розпочали переговори з повстанцями. Вимоги Хмельницького були

Максим Кривоніс традиційними: удвоє збільшити реєстр (до 12 тисяч), відновити козацьке самоврядування, припинити протистояння уніатів і православних у боротьбі за храми.

Та, попри постійні переговори, обидві сторони нарощували сили. Польська влада зібрала майже 40-тисячне військо. На початку осені коронне й козацьке війська вирушили назустріч одне одному. Військо Речі Посполитої просувалося повільно через переобтяженість обозом. Обидві сторони зустрілися біля с. **Пилявці** (нині Хмельниччина). Вирішальний бій відбувся 23 вересня. Військо Хмельницького пішло в наступ. Увечері частина шляхетських загонів разом із командувачами таємно залишили поле битви, спричинивши паніку серед польського війська.

Дослідіть

Як описує хід битви літописець? До якої хитрості вдалися козаки?

Із Літопису Самійла Величка

Вони тікали, як хто міг, кинувши всі свої обози з численними пребагатими статками і скарбами, залишивши їх у нагороду Хмельницькому. Вони втратили

тоді й кільканадцять тисяч свого війська... Але Хмельницький на пострах полякам перевбрав багатьох козаків по-татарському в бурнусах і вивернуті кожухи. Тим він одурив поляків і, наповнивши їхні серця страхом, примусив цих богатирів над келишками з вином тікати без пам'яті. У цій битві під Пилявою втратили поляки багатьох своїх визначних жовнірів і всю славу.

Трофеями повстанців стали понад 90 гармат та інша зброя, запаси пороху, коні тощо. Перемога війська Хмельницького відкрила йому шлях на Захід. Готуючись до нового походу, гетьман розсилав універсали до українського населення із закликом ставати на сторону козаків.

Далі Богдан Хмельницький вирушив зі своїм військом у напрямку **Львова**, і вже на початку жовтня козаки атакували його передмістя. Боронити Львів мав князь Єремія Вишневецький. Однак, оцінивши співвідношення сил, він відвів сформовані війська до краще укріпленого Замостя. Львів залишилось обороняти трохи більше як три тисячі осіб, половину з них становили озброєні жителі міста та передмістя. Основні воєнні дії розгорталися на підході до Львова та навколо Високого замку. Останній штурмом узяли козаки Максима Кривоноса. Натомість Львова Хмельницький вирішив не чіпати: чи не бажав руйнувати міста своєї юності, чи прагматично вирішив не витратити сил. На перемовинах із міською делегацією він зажадав викуп у 200 тисяч дукатів. Насправді було отримано значно менше, проте Хмельницький відступив від Львова і рушив на Замостя.

Очільник гарнізону Замостя, дізнавшись про наближення військ повстанців, наказав спалити передмістя. Облога за таких обставин могла затягнутися. Спроби штурму фортеці виявилися невдалими. Тоді Хмельницький наказав ущільнити облогу.

Дослідіть

В основі картини Яна Матейка лежить легендарний сюжет, пов'язаний із облогою Львова 1648 року козацькими й татарськими військами. Розповідали, нібито під час спроби штурму над містом з'явилася фігура ченця: стояв він навколішки, зі зведеними догори руками. У цій фігурі львів'яни впізнали Яна з Дуклі — ченця-бернардинця, який жив у Львові в XV столітті. Побачивши таємничу постать, Хмельницький начебто віддав військам сигнал зупинитися й відступити від міських мурів.

Висловіть припущення, що насправді, на вашу думку, могло стримати Хмельницького від облоги Львова.

Ян Матейко «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом», 1885 р.

Знайдіть у відкритих джерелах (або перейдіть за посиланням <https://vse.ee/cnpg>) додаткову інформацію щодо цієї події, порівняйте її з текстом підручника.

Проте становище козацької армії ускладнилося: боєздатного війська налічувалося не більше як 30 тисяч, гостро відчувалася нестача боєприпасів і харчів, давалася взнаки втома, дошкуляв холод. До того ж спалахнула епідемія чуми. Татарське військо повернулося до Криму. За цих умов Богдан Хмельницький розпочав переговори з польським урядом. Було укладено перемир'я з новообраним польським королем Яном II Казимиром. Від місцевої влади Хмельницький отримав викуп і зняв облогу Замостя. Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада майже всі українські землі було визволено від польського панування.

Дослідіть

Покажіть на карті три основні місця подій, які описано в тексті. Простежте шлях війська Хмельницького протягом 1648 р.

Наприкінці грудня 1648 р. Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва. Місто вітало гетьмана церковними дзвонами, салютом із гармат, його зустрічали святково одягнені митрополит і міщани, а студенти Київської академії виголосили свої декламації, у яких Хмельницький проголошувався «спасителем Мойсеєм».

Перебуваючи в Києві, Хмельницький почав усвідомлювати себе не лише очільником козацького війська, а й правителем України. Цьому сприяли численні посольства, які прибували до Києва. На початку 1649 р. Богдан Хмельницький під час переговорів із королівськими послами в Переяславі окреслив свої плани у війні проти Речі Посполитої. Перед польською депутацією, що згодом приїхала до Переяслава продовжувати переговори, розпочаті під Замостям, Хмельницький постав не прохачем, а господарем, який відправив свої посольства до Туреччини, Трансильванії, Кримського ханства, Московського царства. Змінився характер протистояння коронній владі не лише козацтва, а й усього українського суспільства. Промову гетьмана у відповідь на запропоновані поляками умови перемир'я історики називають **програмою розбудови української державності**, оскільки тут гетьман захищав право українців на створення власної держави в межах території етнічного проживання, вважав козацьку Україну спадкоємицею Русі-України.

Дослідіть

1. Прочитайте уривок із промови Б. Хмельницького. Які слова вказують на зміну політичних планів гетьмана?

Із промови Богдана Хмельницького, виголошеної під час переговорів із королівськими послами в Переяславі, 1649 р.

Правда то є, що я — лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським [Русі-України]... Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський [український]. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич.

2. Як оцінює значення подій 1648 р. в Україні сучасний історик Валерій Смолій? Чи погоджуєтесь ви із ним?

Із праці історика Валерія Смолія та ін. «Дипломатія українського Гетьманату»

Унаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Уперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої.

3. Коли й чому було укладено Зборівський договір

Поміркуйте

Чому ворогуючі сторони погодилися на укладення договору?

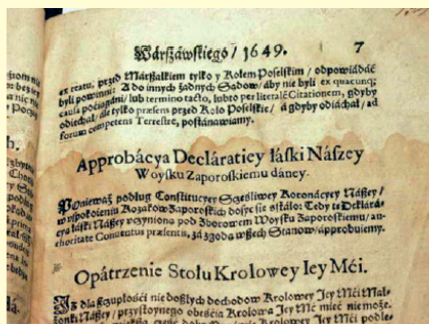
Ані козаки, ані поляки не дотримувалися умов перемир'я й навесні 1649 р. відновили воєнні дії. Війська Хмельницького оточили містечко Зборів. Оскільки козаки мали значні переваги, поляки провели таємні переговори із кримським ханом і щедрими обіцянками спонукали його натиснути на гетьмана щодо укладання мирного договору.

Намагаючись не залишитись осторонь від перемовин, услід за татарськими послами до табору Яна Казимира вирушило й козацьке посольство. Королівська влада, перебуваючи в безвихідній військовій ситуації, погодилася з вимогами козаків.

Дослідіть

Якими були умови Зборівського договору? Передбачте його наслідки.

Умови Зборівського договору 1649 р.:

- визнання королем самоврядності Гетьманщини у складі Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств із заборонаю розміщення польських військ у цих воєводствах;
- збереження вольностей козацтва і козацький реєстр у 40 тисяч козаків;
- відновлення прав православної Київської митрополії і православної шляхти;
- повернення польської шляхти до своїх маєтків, а селян і нереєстрових козаків до колишніх панів.

19 серпня 1649 р. Богдан Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди.

Перевір себе

1. Що стало передумовами, а що — причинами національної революції? Чому?
2. Що таке національна революція? Чому події 1648–1649 рр. можна вважати початковим етапом такої революції?
3. Розкажи про битви 1648–1649 рр. та знайди їх на карті.
4. Коли й на яких умовах було укладено Зборівський договір?
5. Як ти вважаєш, чому козакам удалося здобути такі блискучі перемоги?
6. Чому Богдан Хмельницький не скористався перемогами, щоб остаточно примусити Річ Посполиту до рівноправної угоди?
7. Що свідчить про те, що Б. Хмельницький поступово почав усвідомлювати себе очільником загальнонаціонального руху?
8. Чи міг, на твою думку, Зборівський договір забезпечити сталий мир? Чому?

А ще ти можеш

1. Познач на контурній карті, кому відійшли українські території за умовами Зборівського договору. Поміркуй, чому Річ Посполита не визнавала влади гетьмана в усіх українських землях.
2. Накресли схему або створи постер, що ілюструватиме найважливіші події 1648–1649 рр.

Попрацюй у робочому аркуші до § 18.

Перейди за посиланням

<https://vse.ee/cnpz> або QR-кодом.

Виконай завдання

18.1 і 18.2

в е-додатку.

§ 19. ВІД ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ УГОДИ

Обговоріть у класі

Яким договором завершився перший етап Національно-визвольної війни? Як ставилися до цього договору обидві сторони? Чи міг він, на вашу думку, стати основою для встановлення міцного миру? Чому?

Проаналізуйте документ і поміркуйте, в чому автор намагається переконати своїх співвітчизників. Чи підтверджує трактат ваші думки? У чому?

Із трактату польського вельможі 1672 р.

Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонової вивів»... Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй!... Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями.

1. Які події війни відбулися в 1650–1651 рр.

Поміркуйте

Визначте основні події названих років. Чим завершився цей етап війни для козацької держави? Чому обидві сторони були невдоволені його підсумками?

Продовжуючи війну проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький намагався ізолювати її від союзників та водночас налагодити свої стосунки із сусідніми придунайськими країнами — Валахією, Трансільванією (Семигородям) і особливо Молдовою.

Дослідіть

Про які події йдеться в документі? Як Богдану Хмельницькому вдалося схилити на свій бік молдовського господаря? Якими були умови союзу?

Зі статті історика Сергія Ляха «Молдовський похід 1650 р.»

Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби через посередництво турецького султана схилити васала Османської імперії молдовського господаря Василя Лупула до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною. Однак Лупул, намагаючись лавірувати між Туреччиною і Польщею, продовжував підтримувати тісні стосунки з польським урядом. За цих умов у серпні-вересні 1650 р. Хмельницький здійснює блискавичний похід у Молдову, залучивши до нього кримського хана Іслам-Гірея III.

Похід було проведено несподівано й у такому швидкому темпі, що застав Лупула зненацька. Козацькі полки захопили молдовську столицю Ясси.

Галина Черкаська.

Тимош і його Розанда в день вінчання (сучасний малюнок)

Лупул підписав мирний договір, згідно з яким Україна й Молдова мали надавати одна одній взаємодопомогу. Лупул погодився на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем.

Під тиском Туреччини союз із Богданом Хмельницьким продовжив і кримський хан, хоча його політика «рівноваги сил» і лавірування між Україною та Польщею часто йшла на користь козацькому війську.

Такі кроки Хмельницького і його активність у розбудові українського війська збентежили коронну владу. У грудні 1650 р. на сеймі король закликав поновити збройну боротьбу проти Хмельницького. Було вирішено створити 50-тисячну армію і скликати посполите ополчення. У відповідь Богдан Хмельницький оголосив збір козацьких полків і звернувся до кримського хана із проханням надати союзницьку військову допомогу кіннотою проти Речі Посполитої.

Обидві сторони активно готувалися до нових бойових дій. Напередодні боїв чисельність коронних і козацьких сил була майже однаковою. Зіткнення військ відбулося поблизу міста **Берестечка** (нині районний центр на Волині). Коронне військо переправилося через річку Стир і отаборилося на її правому березі. Хмельницький, дочекавшись підходу татар під проводом хана Іслам-Гірея III, став навпроти, маючи 100 тисяч вояків та 120 гармат.

Битва почалася **28 червня 1651 р.** сутичками татарських загонів із підрозділами королівських сил. Протягом дня українсько-татарське військо атакувало противника, але завдати йому значних втрат удалося лише наступного дня. Уранці 30 червня козацьке військо разом із татарами продовжувало атакувати.

Польська артилерія зосередила вогонь на татарах, змусивши їх відступити. Сам кримський хан і його воєначальники отримали поранення, і налякані татари вдалися до втечі. Хмельницький із кількома старшинами кинувся навперейми, аби завернути їх. Під Берестечко він уже не повернувся. За однією із версій, хан, відступаючи, силоміць вивів із собою гетьмана, за іншою — Хмельницький вирішив збирати сили для подальшої боротьби, бо битву вочевидь було програно. Він відправив до козаків звістку із наказом пробиватися на схід. Ініціатива в битві перейшла до коронного війська, а король, аби залякати козаків, наказав убити всіх полонених, більшість із яких мали поранення.

Зазнавши невдачі, козацьке військо відступило до невеличкої річки, притоки Стиру, де болотом і хащами можна було прикрити власний тил. Козаки укріпили земляними валами свій табір, перетворивши його на своєрідну фортецю. Вони успішно відбивали штурми і здійснювали сміливі вилазки. Вимогу короля капітулювати козаки відхилили. Учасник битви в посланні краківському єпископу писав: «Пан Бог дав можливість одержати видатну перемогу, однак спітніють ще наші лоби, поки ми цей табір і цю пташку добудемо».

Урешті-решт під прикриттям ночі оборонці вирішили вирватися з оточення. Командування козаками взяв на себе полковник Іван Богун. Було зведено переправу, вимощену возами, наметами, кожухами. Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби нею прикрити прорив. Однак піхотинці, які здебільшого

поповнювалися селянами та міщанами й не мали належного бойового вишколу, побачивши цей рух, вирішили, що їх залишають у таборі відволікати противника. Саме вони й зчинили паніку, кинувшись до переправи, топлячи один одного.

Останнього дня битви (10 липня 1651 р.) в боях загинуло до 8 тисяч козаків. Коронне військо захопило табір, а разом із ним — 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких корогв, гетьманську булаву й печатку, документи канцелярії Богдана Хмельницького. Богуни вдалося вивести лише 20 тисяч кінноти й урятувати частину артилерії.

Дослідіть

1. Спираючись на картосхеми і текст, відтворіть події битви під Берестечком.

2. Про що свідчить документ? Чи можемо ми довіряти йому? Чому?

Епізод із битви під Берестечком.

Зі щоденника польського шляхтича Станіслава Освенціма

Одна ватага козацька... зробивши засіку на острівці, ставила опір так відважно, що їм обіцяли життя, коли піддадуться. Але не схотіли і так почали відбиватися від наших, що піхота мусила на них гуртом наступати. І хоча прорвала їх укріплення і витіснила з острова з великими власними втратами, вони відступили на болота, не піддаючись, так що кожного доводилось добивати.

3. Опишіть озброєння і військових, які брали участь у битві під Берестечком. Як зображують битву художники? На яких деталях вони акцентують увагу глядачів? Які, на вашу думку, епізоди битви зображено?

- 1 — польські крилаті гусари (кіннота) 17 ст. (сучасна реконструкція, проєкт Warspot);
- 2 — легка кіннота татар (сучасна реконструкція Сергія Шаменкова);
- 3 — козацька піхота (сучасна реконструкція Сергія Шаменкова);
- 4 — Микола Івасюк. Богун на переправі (живопис, 1900 р.);
- 5 — Артур Орльонов Битва під Берестечком. 1651 р. (живопис, 1999 р.);
- 6 — Андрій Серебряков. Берестечко. Останній бій (живопис, 2008 р.)

Поразка під Берестечком стала тяжким ударом для національно-визвольного руху. Проте й коронне військо, просуваючись углиб української території, опинилося в скрутному становищі. Воно стикалося з постійними партизанськими діями місцевого населення, йому бракувало харчів, а невдовзі сталася епідемія і розпочалося масове дезертирство. Польський король

змушений був піти на переговори й **18 вересня 1651 р.** укласти новий **Білоцерківський договір**.

Дослідіть

Якими були умови Білоцерківського договору? Чим вони відрізнялися від умов Зборівського договору? До яких наслідків могла призвести їх реалізація?

Умови Білоцерківського договору

- Територія автономії обмежувалася лише Київським воєводством.
- Козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тисяч осіб. Усі нереєстрові козаки зобов'язувалися повернутися до попереднього соціального стану.
- Шляхті надавався дозвіл повернутися до своїх маєтків, навіть до тих, що розміщувалися на козацьких територіях.
- Гетьман підпорядковувався польському королю й позбавлявся права закордонних відносин.

2. Чим завершилася битва під Батогом

Поміркуйте

Які наслідки мала перемога під Батогом? Коли і з якою метою було здійснено молдовські походи?

Мирний перепоочинок тривав недовго, у квітні 1652 р. Богдан Хмельницький універсалом оповістив козацьку старшину про підготовку до нових боїв. Вони розпочалися походом козацько-татарських загонів у Молдову, бо після поразки Хмельницького в Берестецькій битві Василь Лупул відкинув взяті на себе союзницькі зобов'язання щодо України, а Богдан хотів відновити свої позиції.

Річ Посполита відрядила на перехоплення козацьких і татарських загонів своє військо, очолюване Мартином Калиновським. Коронне військо стало табором між горою **Батіг** над річкою Бугом і містечком Ладижином (нині районний центр Вінницької області), очікуючи підкріплення. Поляки почувалися в безпеці, не розраховуючи на швидкий напад козаків, і тому не укріпили свої позиції.

У **травні 1652 р.**, поки основні сили Богдана Хмельницького рухалися до Умані, поповнюючись місцевим козацтвом, гетьман відправив свого сина Тимоша зав'язати бої із коронним військом. Раптова поява козацької і татарської кінноти стала несподіванкою для Мартина Калиновського. Тимошу вдалося заманити частину королівської кінноти в засідку й розгромити її.

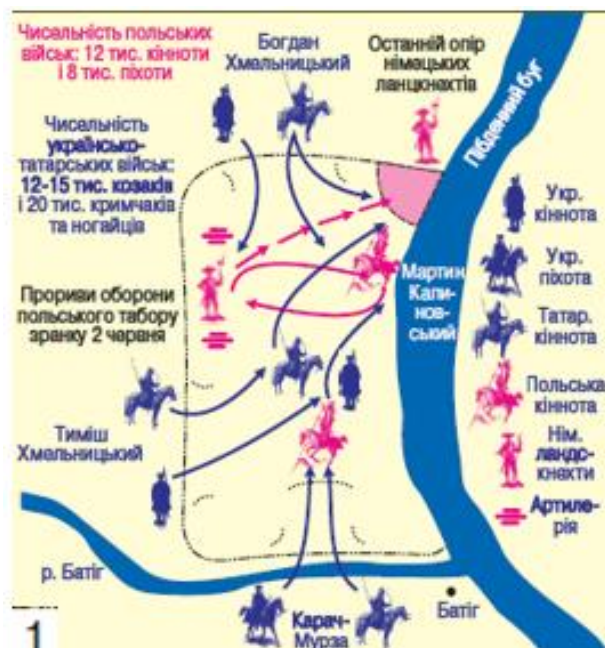
Згодом, підійшовши з основними силами, Хмельницький атакував ворожий табір. Козаки вогнем знищили залишки укріплень поляків і зламали їхній опір. Разом із Калиновським полягло багато магнатів і шляхтичів. Загинула майже вся піхота, було знищено половину гусарів Речі Посполитої. Такого розгрому коронне військо ще не знало. Сучасники порівнювали цю перемогу Богдана Хмельницького з успіхом карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами. Битва під Батогом перекреслила

Білоцерківський договір і заохотила українців до подальшої боротьби за незалежність козацької держави.

Дослідіть

Розкажіть про битву під Батогом, спираючись на схему та зображення. У чому було значення цієї перемоги?

- 1 — схематична карта «Битва під Батогом» 1–2 червня 1652 р.;
- 2 — Андрій Серебряков. «Битва під Батогом» (живопис, 2010 р.)

У травні–червні 1652 р. просування української армії змусило молдовського господаря Василя Лупула виконати свої попередні зобов'язання щодо одруження гетьманича Тимоша із княжною Розандою.

Зміцнення позицій Богдана Хмельницького у Придунайському регіоні стривожило правителів Трансильванії і Валахії. Вони розпочали боротьбу за усунення Лупула від влади. Підтримка його Тимошем разом із козацьким військом спричинила формування антиукраїнського союзу у складі Валахії, Трансильванії та Речі Посполитої. Наприкінці літа 1653 р. під час чергового походу козацького війська для допомоги Василю Лупулу Тимоша Хмельницького було тяжко поранено й невдовзі він помер.

Дослідіть

Покажіть на карті с. __ молдовські походи козаків 1652–1653 рр. Опишіть перебіг подій та підсумки походів.

3. Чому і як було укладено Кам'янецьку угоду

Поміркуйте

Яким було становище козацької держави після облоги Жванця та Кам'янецької угоди?

1653 р. Річ Посполита знов почала збирати військо для продовження боротьби з козацтвом. Спроби Богдана Хмельницького врегулювати відносини шляхом переговорів із королем були відкинуті.

Коронне військо, численністю 40 тисяч, розташувалося під містечком **Жванець** над річкою Дністер (навпроти Хотина). Приблизно стільки ж вояків було і в Богдана, який разом із татарами в **жовтні 1653 р.** заблокував королівське військо. Почалася тривала облога, за якої обидві сторони під холодними осінніми дощами виснажувалися хворобами, нестачею харчів та фуражу.

Дослідіть

Чому, на думку історика, Богдан Хмельницький відмовився від битви?

Із книжки українського історика Ярослава Дзира «Гетьмани України», 1991 р.

До початку грудня від голоду і хвороб померло щонайменше 10 тисяч жовнірів, а з 20 тисяч німецьких рейтарів (найманці кіннотники) живими залишилося ледве 5 тисяч. Хмельницький був упевнений, що за таких обставин король буде змушений капітулювати. Тому він відмовився від генеральної битви, покладаючись на облогу.

Проте затяжна облога виснажувала обидві армії. Сил для вирішальної битви не вистачало ані в козаків, ані в поляків. Тоді хан Іслам-Гірей III, не будучи зацікавленим у посиленні жодної зі сторін, почав схилити сторони до переговорів.

Переговори розпочалися наприкінці листопада 1653 р. На них кримський хан вимагав відновлення Зборівського договору 1649 р., сплати данини татарам і дозволу вибирати **ясир** на території Речі Посполитої. Ця домовленість мала назву **Кам'янецька угода** й була усною — без підписання договору. Обидві сторони

домовилися про одержання татарами викупу від поляків. Політичне й правове становище козаків чітко не визначалося. Шляхта поверталася до своїх маєтків. На території України могли розміщуватися польські військові підрозділи. Хан отримав найбільшу вигоду: виснажені сусіди, величезні данина та ясир.

Ясир — бранці, полонені, набрані кримськими татарами й турками на території Речі Посполитої та Московії під час війн або спеціальних людоловських набігів.

Воєначальники Речі Посполитої сприймали перемир'я як чергову змогу посилити своє військо. А от Богдан Хмельницький вів найскладнішу

дипломатичну гру, адже він знав, що на початку жовтня Земський собор Московії ухвалив прийняти Військо Запорозьке «з городами їх і землями під государя високою руку». Тож тепер до протистояння додалася ще одна сторона — Московське царство.

Перевір себе

1. Назви дати й опиши основні битви Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.
2. Покажи на карті три основні напрямки походів і битви Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.
3. Розкажи про молдовські походи Богдана Хмельницького.
4. Схарактеризуй зміст Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди.
5. Чому битву під Батогом (1652 р.) порівнюють із перемогою Ганнібала під Каннами (216 р. до н. е.)?
6. Чому в 1653 р. ускладнилося внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької держави?
7. Чому виникла антиукраїнська коаліція? Що ставили за мету її учасники?
8. Як ти оцінюєш діяльність Богдана Хмельницького на цьому етапі війни?

А ще ти можеш

1. Обери одного зі сподвижників Богдана Хмельницького і, базуючись на інформації з підручника та з інших джерел, коротко опиши його роль у Національно-визвольній війні.
2. Схарактеризуй причини успіхів та невдач козацької армії в 1652–1653 рр.

Попрацюй у робочому аркуші до § 19.
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnqb>
або QR-кодом.

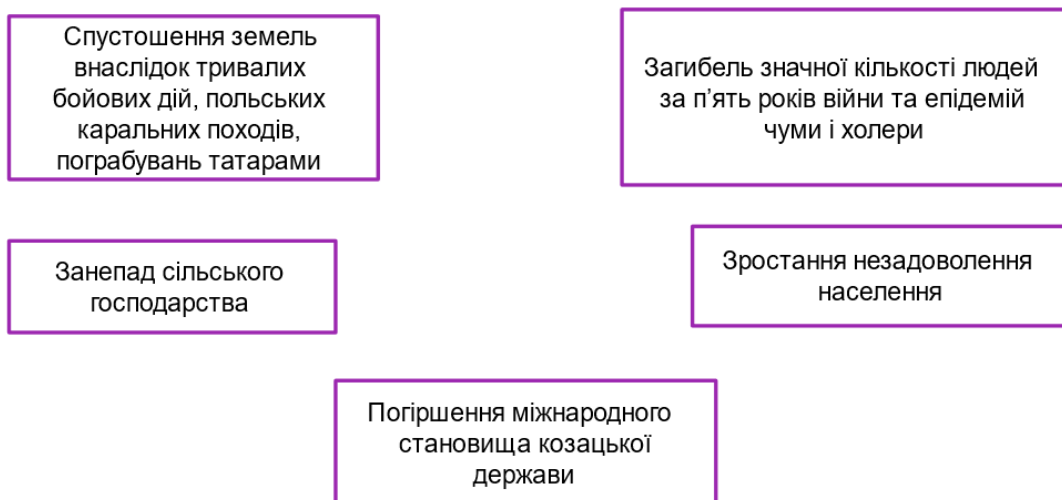
Виконай завдання
19.1 і 19.2
в е-додатку.

§ 20. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Обговоріть у класі

1. Спираючись на схему, пояснить, що сприяло рішенню Богдана Хмельницького звернутися до перемовин із Московією.

Становище Української козацької держави

2. Пригадайте, яким був характер зовнішньої політики Московського царства. Чим це загрожувало Українській козацькій державі?

1. Якими були умови українсько-московського договору 1654 р.

Поміркуйте

У чому суть рішень Переяславської ради та Березневих статей 1654 р.? Яке значення вони мали й до яких наслідків могли призвести?

Шість років безперервної війни з Річчю Посполитою призвели до важкого становища українського населення. Було зруйновано сотні міст і сіл, занепадало сільське господарство, ремесла, торгівля. Военні дії, голод, епідемії, захоплення татарами ясиру, втеча людей у безпечніші землі спричинили скорочення вдвоє чисельності війська та населення більш ніж на 40 %.

Пошуки виходу зі складної ситуації спонукали українське керівництво до переговорів із Москвою щодо переходу під покровительство царя Олексія Михайловича. Московська держава, яка вичікувала наслідків багаторічної українсько-польської війни, зважаючи на численні звернення Богдана Хмельницького про допомогу до царя Олексія Михайловича, врешті-решт зробила рішучий крок. Земський собор у Москві **1 жовтня 1653 р.** ухвалив просити царя прийняти Україну «під свою государеву високу руку».

Для проголошення рішення Земського собору та грамоти царя в Україну було направлено посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Наприкінці грудня 1653 р. воно прибуло до Переяслава (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської області). **8 січня 1654 р.** на раді гетьмана з генеральною старшиною та полковниками було вирішено прийняти протекцію (захист, покровительство) московського царя. Того ж дня на майдані **Переяслава** зібралася **Генеральна рада**, на якій Хмельницький закликав піти під руку московського православного царя. Усі присутні схвалили промову гетьмана. Потім в Успенській церкві мала відбутися присяга Богдана Хмельницького і старшин на вірність цареві.

Гетьман запропонував, щоб і Бутурлін із послами присягнули від імені Олексія Михайловича щодо непорушності прав і вольностей Війська Запорозького та захисту українських земель від агресії. На це Бутурлін відповів, що в Московії присягають лише цареві, а не підданам. Конфлікт завершився поступкою послам — аби не зірвати переговори, гетьман і старшина прийняли присягу в односторонньому порядку.

Дослідіть

1. Які положення історик називає міфом? Як він пояснює ці положення? Як історичний міф відобразився в картині Михайла Хмелька?

Історик Юрій Мицик про Переяславську раду

Міф про Переяславську раду... всіляко пропагувався в історичних працях, у художній літературі, мистецтві. Вкажемо на головні риси цього міфу:

1. Українці і росіяни ніколи між собою не ворогували. 2. Українці і до, і з самого початку повстання до Переяславської ради безперервно просили взяти їх «під царську руку». 3. Переяславська рада була генеральною, ... всенародною і одностайною, а її рішення здобули всенародне схвалення.

Розглянемо ці положення...

1. За всю історію українсько-російських відносин нараховується близько двох десятків воєн... 2. У різні часи у XV — на початку XVII ст. до Москви їздили окремі представники козацтва, православного духовенства в пошуках матеріальної та моральної підтримки, були налагоджені певні контакти, але з цього не можуть випливати ті висновки, які їм приписують творці міфу... Перше звернення до Москви було скероване... влітку 1648 р. і тільки з кінця 1648 — початку 1649 рр. були налагоджені дипломатичні відносини між Чигирином та Москвою... 3. Переяславська рада не могла бути всенародною..., оскільки на ній були присутніми не більше 300 осіб...

Михайло Хмелько. Навіки разом, 1951 р.

(Назва і сюжет твору, написаного в радянські часи, мали прославляти союз України з Росією.)

2. Порівняйте оцінки союзу козацької України з Московією, які надали російський та український історики.

Російський історик кінця ХІХ ст. Василь Ключевський

Москва боялася порушити мир із Польщею і спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до занепаду... і, нарешті, коли країна вже нікуди не годилася, її прийняли під свою високу руку, щоб перетворити пануючі українські стани з польських бунтівників в озлоблених московських підданих.

Українська історикія початку ХХ ст. Олександра Єфименко

Козацька Україна... приєдналася до Московської держави. Дарма представники української сторони намагалися надати акту приєднання форму договору. Непохитна наполегливість московських дипломатів зуміла перетворити його на милість. Московський воєвода із сильним гарнізоном одразу ж увійшов у Київ.

Після Переяславської ради представники посольства поїхали містами України, аби прийняти присягу від населення на вірність цареві. Проте одностайного схвалення рішення Переяславської ради серед українців не було. Відмовилася підтримати угоду й присягати царю значна кількість козацької старшини, зокрема, полковники Іван Богун, Іван Сірко, Петро Дорошенко та ін., які не брали участі в заходах в Переяславі. Не стали долучатися до угоди й деякі полки на місцях. У Полтавському полку царських представників, які приїхали до козаків, навіть побити кийками. Не підтримали рішення Переяславської ради деякі міста, а також українське духівництво на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим. Не присягала й Запорозька Січ.

Дослідіть

Хто є героями картини? Які настрої українського суспільства показує картина? Чому, на вашу думку, вони виникли?

Мирослав Добрянський.
Незгода полковника Івана
Богуну (живопис, 2005 р.)

У березні 1654 р. основи українсько-московського договору було визначено в узгодженому обома сторонами комплексі документів під назвою

«Березневі статті». Оригінали цих документів не збереглися, відомі тільки їх копії та чернетки.

Загалом, незважаючи на деякі обмеження суверенітету, «Березневі статті» надавали Україні широку автономію під **протекторатом** Московії. Водночас договір засвідчив визнання України як окремої держави. Він відкрив перспективу козацтву (за збройної допомоги царського уряду) завершити війну з Річчю Посполитою.

Протекторат — форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), здійснює захист її території і ставить під свій контроль її внутрішні справи.

Дослідіть

Які перспективи для України у внутрішній і зовнішній політиці визначалися «Березневими статтями»? Порівняйте їх із Кам'янецькою угодою. У чому, на думку істориків, полягала небезпека цієї угоди?

Зі статті в Енциклопедії історії України історика Валерія Степанкова про «Березневі статті» 1654 р.

Зберігалися форми урядування й устрою української держави, її територія, судочинство, фінансова система. Підтверджувалися права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність українського уряду у внутрішній політиці. У Києві розміщувався царський воевода із залогою. Чисельність козацького реєстру становила 60 тисяч осіб, визначалася їхня платня. Московія зобов'язувалася обороняти Україну від Речі Посполитої і Кримського ханства. Український уряд погоджувався сплачувати податки до царської казни, припиняв дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, зобов'язувався інформувати Москву про можливі переговори з іншими державами.

Із праці сучасних істориків «Дипломатія українського Гетьманату» (Валерій Смолій та ін.)

...Якщо українська сторона розглядала досягнуті з Москвою домовленості як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська вбачала в них включення України до складу своїх володінь. Відтак кожна держава по-своєму формувала наріжні принципи політичних відносин.

2. Як розгорталися воєнно-політичні події 1654–1655 рр.

Поміркуйте

Схарактеризуйте воєнно-політичні події в 1654–1655 рр.

Навесні 1654 р. військова боротьба між Україною та Польщею ще тривала, але тепер разом із козацькими частинами діяли й московські загоны. Спільними зусиллями вони звільнили з-під панування Речі Посполитої більшу частину території Білорусі. Уряд Богдана Хмельницького заохочував перехід місцевої шляхти під гетьманську протекцію та покозачення білоруського населення,

прагнучи закріпити цей регіон за собою. Але така політика зустріла протидію з боку царя, оскільки він хотів приєднати відвойовані території Речі Посполитої до Московської держави.

Українсько-московський договір спричинив союз Криму з Польщею. Восени 1654 р., щоб запобігти активності козацьких військ, татари й поляки вдерлися на Брацлавщину та Поділля. Одним із важливих центрів опору загарбникам стала Умань, обороною якої керував **Іван Богун**. Успішно відбивши низку атак, він відтягнув на себе значні сили поляків. У **січні 1655 р.** на Київщині розпочалися жорстокі бої між очолюваним Богданом Хмельницьким козацьким військом, підсиленим союзними російськими загонами, та польсько-татарськими військами. Українсько-московське військо було оточене татарськими й польськими загонами, однак козаки встигли зробити захисні споруди довкола свого табору і сильним вогнем паралізували спроби ворога розбити його. Переламним моментом стали дії Богуна, який завдав полякам удару з тилу — це змусило противника припинити облогу козацького табору й відступити.

Перепоchinoк тривав півроку, і козакам його вистачило, аби поповнити полки новими вояками. У липні 1655 р. розпочався похід Богдана Хмельницького в західноукраїнські землі, який здійснювався за підтримки російських загонів. У вересні коронне військо було розгромлено. А деякі козацькі загони дійшли до річок Вісла і Сян.

Дослідіть

Які протиріччя проявилися між українською і російською владою під час спільних воєнних дій?

Із праці сучасних істориків «Дипломатія українського Гетьманату» (Валерій Смолій та ін.)

Під час літньо-осіннього галицького походу 1655 р. гетьман не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини і заборонив йому захоплювати Гусятин, а під час облоги Львова відхилив наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги царю, обмежившись викупом. Це засвідчує, що Богдан Хмельницький розглядав звільнені землі складовою частиною Української держави й запобігав розташуванню в тамтешніх містах російських залог. Під час спілкування з посланцями львівського магістрату гетьман неодноразово наголошував, що він є володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться.

Утім, розвинути успіх не вдалося. На це вплинули розбіжності між українською і московською сторонами. Загрозу несла й поява на кордоні кримського війська. До того ж, ще шведський король Карл X Густав, чийі війська захопили Варшаву і якому поляки пообіцяли корону, почав погрожувати Війську Запорозькому війною. Ці чинники змусили гетьмана та воєвод відвести головні сили на Волинь і Поділля.

Московське царство остерігалось, що Карл X Густав заволодіє всім балтійським узбережжям. Тому Московія розірвала дипломатичні стосунки зі Швецією, оголосила їй війну й розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою.

На ці переговори, що проходили у Вільно (нині м. Вільнюс, столиця Литви), козацьку делегацію не пустили і про зміст переговорів не повідомили.

І це не дивно, адже укладене **Віленське перемир'я 1656 р.** порушувало Березневі статті, до того ж Московія і Річ Посполита домовилися, по-перше, про припинення війни, а по-друге, не вести мирних переговорів зі Швецією, а спільно діяти проти неї та Бранденбургу. Поляки обіцяли московському цареві, що після смерті короля Яна II Казимира саме його оберуть правителем Речі Посполитої.

Дослідіть

1. Покажіть на карті на с. ___ місяця воєнно-політичних подій 1654–1655 рр. Поясніть, чому, незважаючи на воєнні успіхи, Б. Хмельницькому не вдалося закріпити їх політичними досягненнями.

2. Прочитайте свідчення сучасника про реакцію гетьмана на звіт посланців. Що мав на увазі Богдан Хмельницький, погрожуючи «відступати від руки Царської Величності»?

«...заволав немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: «Уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика — не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана».

3. Чому і як укладався українсько-шведсько-трансильванський союз

Поміркуйте

Якими були нові союзники козацької держави? Що їх об'єднувало? Чому цей союз виявився німіцим?

Підписання московсько-польського Віленського перемир'я змусило гетьмана шукати нових союзників для продовження війни проти Речі Посполитої. Восени 1656 р. гетьманські дипломати вели переговори щодо угод зі Швецією, Трансильванією, Валахією, Австрією, Молдавським князівством та Кримським ханством.

Дослідіть

На яку сусідню державу натякав гетьман, дорікаючи її прагненням «сісти на шию» Україні? Як характеризує гетьман зв'язки України зі Швецією, Трансильванією, Молдовою?

Із листа Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава (листопад 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже. Сповідасмо, що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри і вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию... Бажаємо, щоб ваша величність знала, що ми з'єднані з вашою величністю зв'язком, яким ми зобов'язані воєводам Молдови і князеві Трансильванії. Нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання особливих послів.

Тож Богдан Хмельницький приєднався до союзу Трансильванії, Швеції і Бранденбургу, згідно з яким усі чотири країни мали розпочати військові дії проти Речі Посполитої з метою поділу цієї держави. Трансильванський князь претендував на польський престол, шведи — на литовські й північну частину польських земель. Українська козацька держава мала отримати юридично закріплене визнання в Європі її незалежності, хоч і лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств.

Військова кампанія розпочалася наприкінці 1656 р. Хмельницький наказав Антіну Ждановичу та кільком полкам на чолі з Іваном Богуном підтримати союзників. На початку 1657 р. військо Антіна Ждановича поблизу Перемишля об'єдналося з основними силами князя Дердя II Ракоці. Козаки допомогли союзникам узяти під контроль Краків. А на початку квітня, об'єднавшись зі шведами, захопили Люблін. Від повної капітуляції Річ Посполиту врятувала Данія, яка оголосила війну шведам. Карлу X Густаву довелося відвести своє військо. Та це не завадило козацько-трансильванським об'єднаним загонам здобути Варшаву.

Без підтримки шведів князь Дердь II Ракоці діяв малоефективно й улітку 1657 р. здався. Тож Антін Жданович вирішив відступити й повів козацьке військо назад — до Гетьманщини. Незважаючи на не зовсім вдале закінчення козацького виступу проти Речі Посполитої, цей похід війська все ж послабив її можливості.

Звістка про рішення Ждановича погіршила й без того поганий стан здоров'я Богдана Хмельницького, і **6 серпня 1657 р.** він помер. Його було поховано в Іллінській церкві рідного Суботова. Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів.

Смерть Богдана Хмельницького в 1657 р. стала своєрідним рубежем у політичному розвитку Української козацької держави.

Дослідіть

Чи погоджуєтеся ви із висновком авторів підручника про те, що зі смертю Богдана Хмельницького Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів?

1 – Тарас Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького (малюнок, 1832-1837 рр.)

2 – Тарас Шевченко. Богданова церква в Суботові (Іллінська церква в Суботові, споруджена коштом гетьмана. Усипальниця Богдана Хмельницького. Акварель, 1845 р.)

Перевір себе

1. Що спонукало Богдана Хмельницького укласти союз із Московським царством?
2. Яким був зміст українсько-московського договору? Які наслідки він мав для України?
3. Як розгорталися воєнні події після Переяславської ради?
4. Якими були наслідки військових операцій на території Білорусії?
5. Якими були причини походу Богдана Хмельницького на Львів 1655 р.? Чим він завершився?
6. Історики по-різному оцінюють українсько-московську угоду 1654 р. Прочитайте і прокоментуйте наведені твердження, які узагальнюють основні позиції із цього питання.

1) Персональна унія між Московією та Україною (подібно до Кревської), коли обидві держави мають єдиного монарха, але зберігають самостійність у державному управлінні.

2) «Реальна унія» між Московією та Україною (подібно до Люблінської), у результаті якої виникла єдина держава.

3) Форма васальної залежності, коли сюзерен (цар) захищає васала (Військо Запорозьке), за що васал зобов'язується надавати сюзерену військову допомогу й передає частину податкових надходжень.

4) Тимчасовий військовий союз між Московією та Україною, спричинений історичними обставинами.

5) Результат віковичного прагнення українців до злиття з росіянами в єдиний народ у єдиній державі.

7. Чому події 1648–1657 рр. називають Українською національною революцією?

Попрацюйте у робочому аркуші до § 20.
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnqc>
або QR-кодом.

Виконайте завдання
20.1 і 20.2
в е-додатку.

§ 21. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА. ПОЧАТОК РУЇНИ

Дослідіть

Пригадайте основні напрями зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Як розвивалися відносини з Московським царством після Переяславської ради? Порівняйте свої думки з положеннями документа. Як автор пояснює причини укладення українсько-московського договору? Як характеризує політику Московії щодо козацької України? Як ви вважаєте, яким було майбутнє цих відносин? Порівняйте свої передбачення з фактами, що опрацьовуватимете під час уроку.

Звернення Івана Виговського до європейських дворів у жовтні 1658 р.

Ми прийняли захист великого князя Московії... , щоб із Божою поміччю здобути та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків.

Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, що надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (марні сподівання!)... , правителі його держави та перші люди Московії... пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити.

1. Яку політику проводив гетьман Іван Виговський

Поміркуйте

Чому гетьманування Івана Виговського призвело до жорсткого соціального конфлікту між різними верствами козацтва?

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні склалася вкрай складна ситуація. Воєнні поразки й загострення українсько-московських відносин через ігнорування царським урядом інтересів України посилювали соціальну напругу. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства, міщанства й козацтва. Чимало козаків, які не отримували платні за службу, зосередилися на Запорозькій Січі й перетворили її на осередок соціального невдоволення.

Незадовго до смерті Богдан Хмельницький запланував обрати на гетьманство свого сина Юрія — хворобливого 16-річного юнака. Але вже у вересні 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада «при зачинених воротах», яка до повноліття Юрія Хмельницького передавала владні повноваження військовому генеральному писарю **Івану Виговському**. А жовтні рядове козацтво, міщани й духівництво підтвердили це рішення на генеральній раді в Корсуні.

Дослідіть

Які факти з біографії Івана Виговського свідчать про його адміністративний та військовий досвід? Якими якостями мав бути наділений Виговський, щоб отримати такий високий рівень довіри від Богдана Хмельницького?

Кілька фактів про людину

Іван Виговський — гетьман України (1657–1659 рр.), талановитий адміністратор, воєначальник і дипломат. Народився в сім'ї православного шляхтича. Отримав добру освіту. Володів латиною, церковнослов'янською, російською й польською мовами.

Мав досвід канцелярської служби, але, як свідчить анонімний автор, при цьому «мусив добре володіти як язиком, так і кулаком, маючи часті сутички із супротивниками, щоб не вилетіли зуби».

На початку Національно-визвольної війни Іван Виговський, перебуваючи у війську гетьмана коронного

Невідомий художник. Іван Виговський. XIX ст.

Миколи Потоцького, брав участь у битві біля Жовтих Вод, де його було поранено. За легендою, у непритомному стані його полонив якийсь запорожець і продав татарину за поганенького коня. Богдан Хмельницький «викупив Виговського за одну кобилу». Вдячний за порятунок шляхтич склав присягу на вірність козацтву.

Перейшовши на бік українського війська, Іван Виговський служив особистим писарем гетьмана. Однак швидко здобув авторитет і став генеральним писарем Війська Запорозького.

Із квітня 1649 р. Виговського нарівні з гетьманом було залучено до переговорів з іноземними послами. Завдяки зусиллям генерального писаря у 1648 р. було сформовано адміністративний і дипломатичний штаб Богдана Хмельницького — **Генеральну військову канцелярію**. Сам Виговський був утаємничений у найсекретніші справи — як писав один із сучасників, «жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський».

Іван Виговський став гетьманом у той час, коли міжнародне і внутрішнє становище Гетьманщини погіршилося. Річ Посполита і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулих років. Москва перейшла в наступ на права українських земель, що стало зрозумілим із вимог, які привіз до Чигирини царський посол по смерті Богдана Хмельницького. Царські воєводи розглядали Україну й Білорусь як провінції Московського царства. До того ж поширювалися чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорозького.

На внутрішню ситуацію в країні негативно вплинули воєнні роки й посилення позицій козацької старшини, що особливо гостро сприймало селянство й рядове козацтво. Старшина прагнула посісти в Гетьманщині місце шляхти, козаки, своєю чергою, виступали проти цього. У таких умовах Виговський намагався зберегти авторитет і престиж гетьманської влади.

Відкрите протистояння новообраному гетьману проявилось восени 1657 р. на Запорожжі. Демонструючи свою незгоду з результатами виборів, січовики на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем і полтавським полковником Мартином Пушкарем вийшли із Запорожжя. Вони почали грабувати хутори заможних козаків на Київщині та закликати до перегляду результатів виборів. Іван Виговський перекрив бунтівникам шляхи на Січ і блокував їм постачання боєприпасів та харчів. Але це не тільки не вгамувало антигетьманські виступи, а й призвело до їх поширення на інші території. Значну роль у загостренні соціально-політичної напруги в Україні відіграв московський уряд, до якого заколотники звернулися за підтримкою.

Для придушення повстання Виговський використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час боїв, які точилися у травні-червні 1658 р. між прихильниками та противниками гетьмана, в Україні загинуло близько 50 тисяч осіб, серед яких і керівники

повстання. За наказом Івана Виговського переможці стратили полонених козаків і спалили Полтаву.

Зазнавши збройної поразки, антигетьманська опозиція запросила допомоги в Московії, яка почала готувати військо до вторгнення в українські землі. Прагнучи уникнути небезпеки, гетьман у вересні 1658 р. скликав під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й послы Речі Посполитої. За поданням Івана Виговського, рада схвалила Гадяцьку угоду.

Поміркуйте

1. Якими були основні пункти угоди? Чиї інтереси вона відображала? Чому?

Історик Віктор Горобець про Гадяцьку угоду 1658 р.

Передбачалося повернення козацької держави до Речі Посполитої на правах автономної її частини — Великого князівства Руського. Війську

Запорозькому підтверджувалися старі привілеї. Реєстр складав 60 тис. За поданням гетьмана щороку 100 козаків із кожного полку мали отримувати нобілітацію (введення у стан шляхетства). Церковна унія ліквідувалася. Захоплене унійцями церковне майно поверталось православній церкві. Православні урівнювалися у правах із католиками. Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу. Передбачалося заснування ще однієї православної академії та відкриття середніх закладів і друкарень. Польським землевласникам дозволялося повернутися в Україну, але заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Присяга короля Яна II Казимира на договорі, підписана 10 червня 1659 р.

2. Чим умови Гадяцького трактату відрізнялися від Березневих статей? Як ви вважаєте, чи була зацікавлена Річ Посполита в налагодженні співпраці з Іваном Виговським? Чи вплине на вашу думку той факт, що сейм вилучив із неї найсуперечливіші положення, які викликали протести шляхти й католицької церкви?

Однак у затвердженому сеймом Речі Посполитої варіанті договору у травні 1659 р. права української шляхти й козацтва було знов обмежено. До складу української держави мали ввійти тільки землі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств — кордони повторювали Зборівську угоду. Козацьке військо скорочувалося до 30 тисяч, а питання церкви відкладалися на майбутнє.

Поміркуйте

Чому розпочалася московсько-українська війна? Які сили брали в ній участь? Якими були її основні події?

Восени 1658 р. відновилися бої між гетьманським військом і загонами повсталих під керівництвом Кирила Пушкаря (сина вбитого під Полтавою Мартина Пушкаря).

Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману, й восени 1658 р., оголосивши Виговського зрадником, розгорнув наступ на українські землі. Розпочалася **московсько-українська війна 1658–1659 рр.** Цар направив на Київ своє військо чисельністю понад 100 тисяч вояків. До московитів долучився й лівобережний полковник Іван Безпалий, проголосивши себе гетьманом Війська Запорозького «його царської величності».

Дослідіть

На основі ілюстрацій проаналізуйте склад війська та озброєння сторін часів московсько-української війни.

Реєстрові козаки середини XVII ст.
(сучасні художні реконструкції А. Теленика і І. Дзися)

Російський воєвода, рейтар та стрілець (сучасні художні реконструкції О. Федорова)

Наприкінці вересня 1658 р. московський цар звернувся до населення України із закликом до збройного повстання проти Виговського — так московські агенти вели антигетьманську агітацію серед простолюду.

А у квітні 1659 р. могутня московська армія перейшла український кордон і рушила на південь. Московити відтіснили п'ятитисячний козацький загін полковника Григорія Гуляницького до Конотопа й утримували його в облозі. Боротьба тривала понад два місяці, аж доки на початку липня на допомогу не

підійшов Виговський із козацьким військом і татарською кіннотою під проводом хана Мехмед-Герей IV.

Хитро зманеврувавши, армія Виговського відтягла частину сил противника від міста і, влаштувавши засідку, 9 липня вдарила по ньому на переправі через річку Соснівку. Московські воєводи зазнали нищівної поразки, від якої, за висловом козацького літописця, «міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні». У полон потрапили князі Семен Пожарський, Семен Львов та інші. Уночі московські війська зняли облогу з міста і з втратами відступили. Залишкам московського війська вдалося добратися до Путивля.

Дослідіть

Опишіть Конотопську битву, спираючись на текст, схему та ілюстрацію.

Артур Орльонов. Конотопська битва, 2014 р.

За підрахунками дослідників, у бою загинуло близько 30 тисяч царських вояків і 15 тисяч потрапило в полон (у тому числі до 50 воєвод). Втрати збройних сил Івана Виговського становили 4 тисячі осіб, а кримського хана — 6 тисяч осіб.

Однак унаслідок гострої внутрішньополітичної ситуації Іван Виговський не зміг розвинути досягнутий військовий успіх. Натомість у **вересні 1659 р.** на чорній раді в Білій Церкві гетьманом проголосили 18-річного сина Богдана Хмельницького — **Юрія**. Виговський скорився цьому рішенням і віддав новому гетьманові бунчук і булаву.

3. Як розпочалася Руїна

Поміркуйте

Чому описані події вважають початком Руїни?

З утвердженням Юрія Хмельницького при владі історики пов'язують початок в Україні доби **Руїни**. У цей період гетьмани часто змінювали один одного, інколи навіть одночасно в різних частинах

Руїна — період історії України другої половини 1650-х — початку 1670-х рр., що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, громадянським протистоянням та кровопролитними війнами.

України обирали кількох ватажків, які ворогували між собою. Це поєднувалось із воєнними діями поляків, московитів, татар, османів, які претендували на українські землі. Мирні угоди, що уклалися, були вкрай не вигідними для козацької держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно лише заради того, аби зберегти свою державу від інкорпорації (входження, зливання) до інших державних утворень.

Дослідіть

Якими, на вашу думку, були передумови та причини Руїни? Складіть перелік, порівняйте його з поданим далі й наведіть факти, що засвідчують кожну з причин.

ПЕРЕДУМОВИ РУЇНИ

Відсутність загальнонаціонального лідера та боротьба за гетьманську владу між різними політичними силами

Слабкі державницькі традиції, низький рівень політичної свідомості українців

Втручання сусідніх держав у внутрішні справи і пряма агресія проти Гетьманщини

ПРИЧИНИ РУЇНИ

Виникнення гострих соціальних конфліктів та охоплення значної частини народу протестними настроями

Загострення суперечок у середовищі української державної верхівки щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики

Соціальне розшарування, небажання міщан, селян і простих козаків коритися шляхті та козацькій старшині, яка дбала про свої інтереси

Юрій Хмельницький розпочав гетьманування укладенням нового договору з Московською державою. Царський воєвода Трубецькой запропонував Юрієві зустрітися особисто у Переяславі. Той у супроводі нечисленної старшини вирушив на перемовини. Воєвода за допомогою промосковської старшини в жовтні 1659 р. скликав військову раду. Коли козацтво, не очікуючи зради, зібралось на майдані, його оточило сорокатисячне московське військо. Тож Юрію нічого не залишалось, як підписати так звані **Переяславські статті 1659 р.**, укладені князем Трубецьким.

Невідомий художник. Юрій Хмельницький. XVII ст.

Дослідіть

Чому Юрій Хмельницький погодився на умови Переяславських статей? Чи був у нього вибір? Як ви вважаєте, як реагувало українське суспільство на ці статті? Чому? До яких наслідків це могло призвести?

Переяславські статті 1659 р.

- Гетьман не мав права вступати у відносини з іноземними правителями й укладати з ними угоди.
- Гетьман зобов'язувався надавати військо за першим викликом царя.
- Окрім Києва, московські воєводи мали бути в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані та утримуватися коштом місцевих жителів.
- Без згоди Москви гетьман не міг призначати й усувати полковників, а військо не могло переобрати гетьмана.
- Київському митрополиту належало визнати зверхність Московського патріарха.
- Козакам було заборонено переобирати гетьмана (крім випадку «зради государеві») без дозволу московського царя.

Переяславські статті викликали обурення в більшості козаків. Вони засвідчили, що козацька Україна втрачала самостійність і набувала статусу політичної автономії в складі Московської держави.

Перевір себе

1. Якими були основні політичні цілі Івана Виговського?
2. Якими були основні положення Гадяцької угоди? Чи було її втілено в життя?
3. Чому розпочалася московсько-українська війна?
4. Що таке Руїна й коли вона розпочалася?
5. Якими були положення Переяславських статей 1659 р., підписаних Юрієм Хмельницьким?
6. Чому Івану Виговському не вдалося об'єднати довкола себе все козацтво?
7. Чому Івану Виговському не вдалося скористатися результатами Конотопської битви?
8. Як ти оцінюєш діяльність Івана Виговського як гетьмана?

А ще ти можеш

Сучасні українські історики Валерій Смолій і Валерій Степанков вважають, що *«Гадяцький договір зводив нанівець суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад... унеможлиблював досягнення незалежності й соборності (лише частина українських земель входили до князівства), ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років»*. А яка твоя думка? Чому ти так вважаєш?

Попрацюй у робочому аркуші до § 21.
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnqd>
або QR-кодом.

Виконай завдання
21.1.1 і 21.2
в е-додатку.

§ 22. ПРАВОБЕРЕЖНА ТА ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII ст.

Обговоріть у класі

Якими подіями розпочалося гетьманування Юрія Хмельницького? Як це відобразилося на становищі України? За яким сценарієм, на вашу думку, могли розвиватися подальші події? Чому?

Проаналізуйте поданий документ — лист гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі. Про яку подію згадує в листі І. Брюховецький? Навіщо він звертається до впливового російського вельможі? Про які настрої Лівобережного козацтва свідчить лист? До яких наслідків це могло призвести? У чому автор звинувачує І. Виговського і Ю. Хмельницького? Порівняйте ваші думки з фактами, з якими ознайомитеся на уроці.

Із листа гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі Богдана Хитрово (1665 р.)

Згадайте мій приїзд до Москви, за звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але не виконали своєї обіцянки, — то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, із молодим Хмельницьким та Виговським, бо відомі їхні добродійства при гетьманстві до ляхів були: лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали без государського відома, а ляхів при собі тримали, і з їх домами поєднувалися. А щодо мене, ваш милосте, то я без лукавства кажу: відчув себе на небі, коли... побачив пресвітлі очі великого государя нашого, його царську величність, єдиного осяйного під сонцем монарха.

1. Як і чому відбувся розкол козацької держави

Поміркуйте

Складіть розгорнутий план «Розкол козацької держави».

Переяславські статті Юрія Хмельницького викликали обурення в більшості козаків. Фактично вони засвідчили, що козацька Україна втрачала самостійність і набувала статусу політичної автономії в складі Московської держави. І хоча автономія була тоді ще доволі широкою, дії царату показали, що наступ на незалежність України триватиме.

Відновлення в 1660 р. боїв між військами Московії й Речі Посполитої стало успішним для поляків. Це схилило Юрія Хмельницького до переходу на їхній бік. До такого рішення гетьмана підштовхнуло й зростаюче посягання Московського царства на суверенітет України. У жовтні 1660 р. Ю. Хмельницьким було підписано *Слободищенський трактат*, який відміняв Переяславські домовленості 1659 р. й базувався на Гадяцькій угоді. У ньому вже не було положення про Велике князівство Руське, а Україна мала визнати владу короля Речі Посполитої. Це рішення підтримала козацька рада Правобережжя.

Натомість козаки деяких лівобережних полків відмовились визнавати угоду й за підтримки Московії розпочали самостійне володарювання. *Яким Сомко*, рідний дядько Юрія Хмельницького, став наказним (тимчасовим) гетьманом на Лівобережжі. Хмельницький за допомогою татар здійснив невдалу спробу відновити свою владу на Лівобережжі й усунути Сомка від влади. Це лише погіршило ситуацію: майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у власних можливостях об'єднати під своєю булавою всю Україну, Юрій Хмельницький зрікся гетьманства.

Тож стався поділ території України на **Правобережну**, яка визнавала польську владу, і **Лівобережну**, підвладну Московській державі. В обох частинах козацької держави було проголошено окремі гетьманати. На Правобережжі козацька рада обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663–1665 рр.), а гетьманом Лівобережжя, за підтримки Московії, став **Іван Брюховецький** (1663–1668 рр.). Козацька держава опинилася у стані глибокої кризи.

Дослідіть

Історик Орест Субтельний зазначає: «... Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни тепер сягнула свого апогею». Як ви розумієте це висловлювання? Чому саме ці події історик вважає апогеєм Руїни? Чи погоджуєтеся ви з ним? Чому?

2. Із якими подіями пов'язано гетьманування Павла Тетері та Івана Брюховецького

Поміркуйте

Чому жодному з гетьманів не вдалося об'єднати Україну?

Відтепер поділ українського суспільства проходив не лише за соціально-політичними, а й за територіальними ознаками. На Лівобережжі головну політичну роль відігравали вихідці із Запорожжя, щойно покозачені міщани й посполиті⁵, а на Правобережжі — реєстрові козаки й покозачена православна шляхта.

Дослідіть

1. Покажіть на карті території, які ввійшли до Лівобережної та Правобережної України. Зробіть передбачення, як цей розкол вплинув на подальшу долю українського населення.

---

⁵ Посполиті (від польського «загальний, звичайний») — загальна назва простих людей, зокрема й селян.

2. Порівняйте біографічні дані гетьманів Правобережної й Лівобережної України Павла Тетері та Івана Брюховецького. Як ви думаєте, якою буде політика цих діячів? Чому ви так вважаєте?

Кілька фактів про людину

Павло Тетеря (Моржковський) — гетьман Правобережної України в 1663–1665 рр. Один із дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю.

Хмельницького, переяславський полковник. Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Із 1649 р. був писарем Переяславського полку. У 1659–1662 рр. обіймав посаду спеціального секретаря при польському королеві Яні II Казимирі. У 1662 р. став генеральним писарем у Ю. Хмельницького, після його зречення був обраний гетьманом.

Невідомий художник. Портрет Павла Тетері, XVIII ст.

Іван Брюховецький із початком визвольної війни перебував при дворі Богдана Хмельницького, виконуючи дипломатичні доручення й обов'язки «старшого слуги» гетьмана, зокрема був вихователем гетьманича Юрія. Восени 1659 р. обраний кошовим отаманом Запорозької Січі. У 1661 р. прийняв титул кошового гетьмана. Відтоді розпочав активну боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України, якої домогся в 1663 р. за московської підтримки.

Віктор Штець. Гетьман Іван Брюховецький (сучасний живопис, 2008 р.)

Після обрання гетьманом **Павло Тетеря** планував об'єднати Правобережну й Лівобережну Гетьманщину. Він прагнув схилити на свій бік лівобережних старшин, але ті не бажали ділитися владою. Тоді в жовтні 1663 р. правобережні козацькі полки на чолі з Тетерею й польське військо разом із союзними татарами вторглися на територію Лівобережної України. Похід тривав до березня 1664 р. й завершився поразкою союзників.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати свої порядки на Правобережжі. У відповідь спалахнуло антипольське повстання, яке очолили кошовий отаман Іван Сірко й кілька правобережних полковників. Протистояння тривало до червня 1665 р., коли Тетеря втік до Польщі. Після цього на правобережних землях розгорнулася міжусобна боротьба за гетьманську булаву.

Іван Брюховецький, отримавши гетьманську булаву на Лівобережжі, намагався зміцнити свою владу в Україні, підпорядкувати козацькій адміністрації міське населення, обмежити вплив Запорозької Січі на політичне життя гетьманату. Зустрівши опір серед козацтва у здійсненні цих планів, він звернувся за допомогою до царського уряду. Із цією метою восени 1665 р. І. Брюховецький здійснив візит до Москви, де підписав нові *Московські статті*, а за виявлену поступливість отримав від царя титул боярина та маєтки.

Дослідіть

Як ви оцінюєте Московські статті? Чому? Спираючись на цей та інші факти, поясніть, якою була політика Московського царства стосовно України.

Основні положення Московських статей

- Українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їх населення (крім козаків) стягувалися податки до царської казни.
- Вибори гетьмана відбувалися у присутності московських представників, а клейноди новообраний гетьман отримував від царя.
- Дипломатичні зносини гетьмана з іншими державами заборонялися.
- Київську митрополію мав очолити московський ставленик.
- Гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснювалося виключно царем.
- Збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження російських воєвод суттєво розширювалися (збирання податей з некозацького населення, хліба на

утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних оренд тощо).

Виснажені війною Московська держава і Річ Посполита змушені були шукати згоди, аби припинити війну за право володіння Україною, що точилася в 1654–1667 рр. Тож у **січні 1667 р.** було укладено **Андрусівський договір**, яким встановлювалося перемир'я між Московією та Польщею (*Андрусівське перемир'я*). На підписання до Андрусова не запросили гетьманів ані з Лівобережної, ані з Правобережної України, що засвідчувало ставлення Москви і Варшави до України.

Дослідіть

Як розподіляли сфери впливу на українські землі за договором?

Умови Андрусівського договору

- Припинялася польсько-московська війна 1654–1667 років.
- Установлювалося перемир'я на 13,5 років.
- Під владою Московського царства залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ.
- До складу Речі Посполитої входили Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом.
- Київ з околицями на два роки передавався Московському царству, проте в умові був ряд застережень, які давали можливість залишити Київ за Московією назавжди.
- Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав.

Після 1667 р. внутрішньополітичний розкол в Україні поглибився. Укладання московсько-польського договору викликало невдоволення серед українського суспільства. Цей договір започаткував процес втрати козацькою державою можливості брати рівноправну участь у міжнародних відносинах.

Андрусівський договір спрямовувався й проти Османської імперії, уряд якої розпочав підготовку до боротьби з Московією та Польщею.

3. Як відбувалися спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини

Поміркуйте

Яку політику проводив гетьман Петро Дорошенко?

Кілька фактів про людину

Петро Дорошенко (гетьман України 1665–1676 рр.). Народився в Чигирині 1627 р., онук гетьмана Михайла Дорошенка, навчався в Києво-Могилянській академії. Учасник визвольної війни, соратник Богдана Хмельницького. У 1665 р., ставши гетьманом Правобережної України, намагався об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну. У 1668 р. здійснив похід на Лівобережжя, де був проголошений гетьманом об'єднаної

козацької держави. В умовах політичної боротьби із сусідніми державами, 1669 р. прийняв турецький протекторат. Улітку 1672 р. взяв участь у поході османів проти Польщі. Обурений спустошенням України турецько-татарським військом, склав гетьманські повноваження. Із 1679 р. перебував на царській службі. Помер у своєму маєтку поблизу Москви.

Гетьманщина намагалася захистити себе й не допустити розпаду козацької держави. Саме таку політику проводив гетьман Петро Дорошенко, який переміг на виборах, закликаючи до повстання проти поляків та об'єднання України по обидва боки Дніпра. У здійсненні задуманого він покладався на підтримку кримських татар. Восени 1667 р. його військо разом із татарами атакувало польські війська, змусивши короля дарувати автономію Правобережній Україні.

Згодом П. Дорошенко переправився через Дніпро й узяв під контроль Лівобережжя, де вже розгорталася повстання проти Московії через дії царських урядовців, які намагалися провести перепис населення з метою оподаткування. Активізувалися повстанці й через звістку про поділ України за Андрусівською угодою.

Перебуваючи в статусі гетьмана Правобережної України, Дорошенко був обраний гетьманом і на лівому березі. Гетьманщина знову стала єдиною. Але ця єдність тривала недовго. Невдовзі Дорошенку довелося залишити Лівобережжя, щоб протистояти польському наступу. Тим часом московські війська окупували лівий берег. У цій ситуації Дорошенко почав шукати підтримки в Туреччині, яка ворогувала з поляками й московітами.

У 1669 р. турецький султан узяв Дорошенка та його козаків під свою протекцію на тих самих умовах, що й Молдавію та Волощину, які зобов'язувалися виставляти військо за його закликом. Султан прагнув контролювати не лише територію козацької держави, а й землі до Вісли на заході та Німану на півночі. Такі плани османів збігалися з бажанням козаків узяти під контроль усі руські землі Речі Посполитої.

У 1672 р. 100-тисячне турецьке військо, посилене татарськими, волоськими, молдавськими й козацькими загонами, рушило проти поляків. Османи, спільно із союзниками, швидко просувалися і блокували неприступну фортецю Кам'янець на Поділлі, розташовану на прямовисній скелі й оточену глибоким ярмом. Її захисники протрималися 10 днів і здалися нападникам, а далі військо султана наблизилося до Львова й узяло місто в облогу.

Поляки попросили миру й відмовилися від претензій на Поділля та Середнє Подніпров'я. Але після цієї перемоги османи не виправдали очікувань Дорошенка. Турки взяли Кам'янець та прилегле Поділля під свій контроль, а козаки замість незалежної держави отримали в управління лише свої старі володіння на Наддніпрянщині. Султан не збирався далі наступати на Лівобережжя та Волинь. Турки перетворювали християнські церкви на мечеті й дозволили татарам збирати ясир на українських землях. Це обурило населення, яке відвернулося від Дорошенка й стало переселятися з підвладної гетьману території до спокійніших регіонів, здебільшого на підконтрольне Московії Лівобережжя. Правобережжя почало занепадати.

Тож замість об'єднання козацької держави під протекторатом султана, Петро Дорошенко привів на територію України ще більш руйнівну силу, що розділила країну. У вересні 1676 р. Дорошенко змушений був зректися булави.

Спроби зберегти досягнення національної революції в Україні й відродити єдність козацької держави здійснили й інші очільники козацтва (гетьмани Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, а також фастівський полковник Семен Палій), але вони також виявилися невдалими.

Додаткова інформація про політику, яку проводили Дем'ян Многогрішний і Іван Самойлович, та чому їм не вдалося об'єднати Україну, у відео «Руїна» (*е-додаток, § 22.1*).

Війна між Османською імперією, Кримським ханством і Московським царством за Україну закінчилася підписанням Бахчисарайського мирного договору в січні **1681 р.** За його умовами Дніпро став лінією кордону, Османська імперія приєднала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія — Лівобережну Україну та Київ. Козацькі землі між Південним Бугом і Дніпром протягом двадцяти років мали залишатися незаселеними. Однак через кілька років більша частина Правобережної України перейшла під владу Речі Посполитої.

У травні **1686 р.** Річ Посполита та Московія уклали **договір про розділ Гетьманщини** — «*Вічний мир*», за яким Лівобережна Україна, Київ, Запорозжя, Чернігово-Сіверщина ставали володіннями московського царя. Польська сторона відмовилася від зазіхань на Київ, за що отримала відшкодування. Брацлавщина й Південна Київщина стали нейтральною незаселеною зоною між двома державами. Польському королеві відходили Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля залишалося під владою Османської імперії, однак у 1699 р. його також приєднали до Речі Посполитої.

Дослідіть

1. Простежте за картою кордони розділу України за «Вічним миром». Якими були, на вашу думку, наслідки цього розділу?
2. До яких кроків і чому вдавалися українські гетьмани? Чому це не принесло очікуваних результатів? Яким був стан України наприкінці XVII ст.?

Із книги «Брама Європи»

сучасного українського історика Сергія Плохія

Османське панування в Україні тривало недовго. У 1698 р. Поділля повернулося під контроль Польщі. Османи зійшли зі сцени, а московсько-польський кордон по Дніпру, проти якого 1666 року повстав Дорошенко, було відновлено. Гетьманщина не зникла повністю, але її територія та автономія були обмежені — вона збереглася лише в Лівобережній Україні. Козацька держава не змогла захистити здобутки національної революції. Коли справа дійшла до союзів з іноземними країнами, козаки перепробували все, починаючи від Криму й Туреччини і закінчуючи Московією, Швецією та Польщею. Жоден із них не спрацював — було втрачено не лише єдність козацької держави, а й єдність українських земель у цілому.

Перевір себе

1. Коли і як відбувся розкол України за гетьманування Юрія Хмельницького?
2. Чому Павлу Тетері не вдалося утримати гетьманство?
3. Із якими подіями пов'язане гетьманство Івана Брюховецького?
4. Назви умови Андрусівського договору.
5. Поясни, у чому полягала слабкість політики Юрія Хмельницького.
6. Із якою метою, на твою думку, Московська держава щоразу укладала новий договір з обраним гетьманом?
7. Чому Андрусівське перемир'я завдало важкого удару по Україні?
8. Схарактеризуй політику Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії щодо українських теренів, спираючись на факти, які стали відомими на уроці.
9. Поміркуй, чому Петра Дорошенка називають «сонцем Руїни».

А ще ти можеш

1. В історичній літературі ти можеш натрапити на думки, що роком розколу козацької держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину можна вважати 1660, 1663 чи 1667. А що із цього приводу думаєш ти? Власну думку обґрунтуй.
2. Чи погоджуєшся ти з прислів'ям: «Де два українці — там три гетьмани»? Чому? Поясни свої міркування на прикладах із матеріалу уроку.

Попрацюй у робочому аркуші до § 22. Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnqe> або QR-кодом.

vse.ee/cnqe

Виконай завдання 22.1.1 і 22.2
в е-додатку.

Узагальнюємо знання і уміння за розділом 3 ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у 3 або 6 груп і виберіть для інсценізації один із договорів, який було укладено під час Козацької революції. Пригадайте ситуацію, що передувала перемовинам та умови, на яких його було укладено. Для цього скористайтесь наведеними довідками, матеріалами параграфа та іншими джерелами. Розробіть сценарій короткої (близько 5 хвилин) вистави, яка зімітує або процес обговорення цієї угоди на козацькій раді, або перемовини зі стороною угоди.

Розподіліть ролі й презентуйте однокласникам / однокласницям підготовлену сценку, не повідомляючи, про який саме договір ідеться. Після кожної сценки обговоріть у класі, у якому році відбувалася подія, яку назву має договір, якими були його передумови й наслідки.

Після презентацій усіх груп підсумуйте, що нового ви дізналися про тогочасні події, чи змінилося ваше ставлення до них, які власні вміння ви вдосконалили, чи сподобалася вам така робота й чому.

Довідка 1. Зборівський договір

З Енциклопедії історії України

Зборівський договір 1649 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою — мирна угода між гетьманським урядом Богдана Хмельницького й польським королем Яном II Казимиром Ваза.

Українська сторона уклала договір, втративши воєнно-політичну та дипломатичну ініціативу, зазнаючи тиску кримського хана Іслам-Гірея III, який, знехтувавши умовами воєнного союзу з Військом Запорозьким, припинив участь у Зборівській битві 1649 р. та уклав мирну угоду з польським королем Яном II Казимиром Ваза.

Підписанню договору передували напружені дебати сторін із приводу розроблених українськими дипломатами «пунктів прохання Війська Запорозького». Переговорники вимагали: визнання автономії Української козацької держави в територіальних межах Брацлавського, Чернігівського та Київського воєводств, східних районах Подільського та Волинського воєводств; необмежуваної польським урядом чисельності козацького реєстру; скасування Берестейської церковної унії 1596 р., зрівняння православної церкви з католицькою, надання київському митрополиту та двом православним єпископам статусу сенаторів у сеймі Речі Посполитої тощо.

Гетьманський уряд, наштовхнувшись на протидію новоутвореного кримсько-польського союзу, змушений був піти на істотні поступки. Військо Запорозьке погодилося на автономію у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Чисельність козацького війська обмежувалася 40 тисячами осіб. Вирішення питання щодо скасування унії та повернення православної церкві захоплених храмів і майна відкладалося до рішення сейму; лише київський митрополит отримував право засідати в сенаті.

Водночас польський король погодився на визнання «давніх козацьких прав і вольностей», козацького судочинства; влади гетьмана Б. Хмельницького над Військом Запорозьким; виключного права православних шляхтичів обіймати державні посади в козацькій Україні; виведення польських військ із території козацької автономії; проголошення амністії учасникам визвольної боротьби; діяльності в козацькій Україні лише руських шкіл тощо.

Загалом договір перекреслив наміри гетьманського уряду створити 1649 р. незалежну Українську державу, продемонстрував ненадійність воєнно-політичного союзу із кримським ханом. Проте було узаконено факт існування української державної автономії. Це зобов'язувало Річ Посполиту враховувати інтереси української сторони, створювалися передумови для активної міжнародної діяльності і продовження боротьби за державний суверенітет.

Довідка 2. Білоцерківський договір

З Енциклопедії історії України

Білоцерківський договір 1651 р. — мирна угода між гетьманським урядом Богдана Хмельницького і представниками польського короля Яна II Казимира Ваза в м. Біла Церква після Берестецької битви та осінньої кампанії 1651 р. Підписанню угоди передували гострі дебати сторін, у ході яких поляки наполягали на зменшенні козацького реєстру до 12 тисяч, звільненні шляхетських маєтностей від перебування в них козаків, розірванні союзницьких стосунків Війська Запорозького з Кримським ханством. Українська сторона вимагала підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р. Переговори відбувалися на тлі заворушень у таборі козаків і збройного протистояння українсько-татарських і польсько-литовських військ.

За договором козацький реєстр встановлювався в 20 тисяч осіб, причому поіменне оформлення реєстру мало завершитися до кінця поточного року. Виписані з реєстру козаки були зобов'язані повернутися до попереднього соціального стану. Козацькими територіями визнавалися тільки землі Київського воєводства, де козаки мали право жити... Із Брацлавського й Чернігівського воєводств реєстрові козаки повинні були виселитися. Шляхта одержувала дозвіл повернутися до своїх маєтків, у тому числі й тих, що розміщувалися на козацькій території. Богдан Хмельницький отримав підтвердження гетьманських повноважень і привілей на м. Чигирин, однак підпорядковувався владі великих коронних гетьманів.

Гетьман зобов'язувався до відкриття наступного сейму досягти союзу Кримського ханства з Річчю Посполитою, а якщо ні, то жодних стосунків із ним не підтримувати. Українська сторона позбавлялася права дипломатичних зносин з іноземними державами.

Договір спричинив значне загострення соціальної напруги в Україні, антигетьманські виступи й масове переселення козаків до Російської держави. Перемога української армії над поляками в Батозькій битві 1652 р. анулювала умови Білоцерківської угоди.

Довідка 3. Березневі статті

З Енциклопедії історії України

Березневі статті 1654 р. — усталена назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654 р. Березневі статті називалися ще «Переяславським договором», «Договором Богдана Хмельницького» тощо. Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму «пожалувань» з боку царя.

За Березневими статтями передбачалося збереження в Україні форми урядування й устрою Української козацької держави, її територій, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та

податкової систем, а також соціальної структури суспільства й соціально-економічних відносин, що склалися в ході національної революції 1648–1676 рр. Підтверджувалися всі права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва й міщан та незалежність українського уряду щодо проведення внутрішньої політики.

У Києві мав бути російський воєвода з кількатисячним підрозділом із метою надання українській стороні допомоги в боротьбі проти зовнішнього ворога. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тисяч осіб, визначалися розміри платні козакам і старшині.

Російська держава зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надати козацькій Україні допомогу при відбитті нападу військових загонів Кримського ханства. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податків до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також повинен був інформувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами інших держав, які прибували б до українського уряду.

...Значення договору полягало в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої держави з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Богдана Хмельницького разом із Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд відразу став на шлях порушення умов Березневих статей, намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави.

Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.

§ 23–24. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

Обговоріть у класі

За якими ознаками визначаємо державу? Чи були такі ознаки притаманні Війську Запорозькому? Наведіть приклади.

Як описує козацьку державу венеційський посол Альберто Віміна? З якою державою він її порівнює? Як ви думаєте, чому? Чи погоджуєтеся ви з ним?

Із звіту венеційського посла Альберто Віміна, складеного після переговорів з гетьманським урядом про можливий союз України й Венеції в боротьбі з Туреччиною, 1650 р.

З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства

та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання.

Чи продовжувався, на вашу думку, процес державотворення після завершення війни? Чому ви так думаєте? Перевірте свої думки, опрацювавши параграф.

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій козацької держави **Поміркуйте**

Поясніть, на яких основах було створено адміністративно-територіальний устрій нової держави. Чому? У чому були його особливості?

Українська козацька держава як державне утворення під самоназвою Військо Запорозьке постала на землях Наддніпрянської України в результаті подій Національно-визвольної війни й Козацької революції в середині XVII ст. Цю державу називають також **Гетьманщиною**. Її організаторами стали козацька старшина та українська шляхта, які взялися за цю справу з перших днів війни. Уже у травні 1648 р. в Польщу почали надходити відомості, що Богдан Хмельницький створює удільне князівство зі столицею в Києві, а себе титулує князем Русі. А на початку лютого 1649 р. Б. Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про власні наміри створити незалежну українську державу.

В основних своїх рисах соціально-політична структура й модель функціонування Української козацької держави оформилися на середину 1650 року. Територія Війська Запорозького простягалась на 200 тис кв. км, охоплюючи Лівобережжя, частину Правобережжя та степу. На цих землях проживало понад 3 млн осіб.

Тоді ж утвердився своєрідний адміністративно-територіальний устрій нової держави — полково-сотенний, який дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали бойовим підрозділам. Найнижчим був *курінь*, до якого входило від 10 до 40 вояків певного хутора, села чи частини міста. Очолював курінь виборний *курінний отаман*, а місцевою громадою, яка споряджала на війну козацький загін, у селах керував виборний *війт*. Курені об'єднувалися у **сотню**, якою командував призначений полковником *сотник*. Сотня зазвичай охоплювала до 200–300 вояків.

Сотні об'єднувалися в полки й підпорядковувалися *полковникам*, призначеним гетьманом. Полкова старшина складалася з осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого. Кількість полків не завжди була однаковою, а до складу полку могло входити від 11 до 22 сотень. Полковникам належали як військові, так і широкі адміністративні та судові повноваження.

Резиденцією⁶ гетьманського апарату, а отже, і **столицею** держави, як і раніше, був **Чигирин** (нині райцентр на Черкащині).

⁶ Резиденція — постійний осідок, місце перебування глави держави, уряду та ін.

Дослідіть

1. Як, на думку полковника, змінився державний устрій порівняно із владою Речі Посполитої? Чому він став саме таким на початку 50-х рр. XVII ст.?

Із заяви козацького полковника Пилипа Уманця початку 1650-х рр.

А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю Сіверському Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю...

2. Спираючись на карту, опишіть кордони козацької держави другої половини XVII ст. та її адміністративний устрій. Назвіть її сусідів. Які були відносини з тими сусідами?

3. Про що говорить наявність резиденції в гетьмана Б. Хмельницького? Чому Чигирин уважався гетьманською столицею?

Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині (сучасний вигляд)

2. Яким був політико-правовий устрій Української козацької держави

Поміркуйте

У чому полягали особливості політико-правового устрою Української козацької держави порівняно з Річчю Посполитою?

Організація козацької держави формувалася під впливом традицій і звичаїв Запорозької Січі та геополітичного положення України. Це зумовлювало напіввійськовий характер української державності.

Вищими органами влади в державі були загальна козацька рада, що називалася Військовою, або Генеральною, та Гетьманський уряд. Генеральна (Військова) Рада — законодавчо-розпорядчі збори козаків, на яких обирали гетьмана й генеральну (головну) старшину, а також усували їх із посад, розглядали питання війни та миру, зовнішньої політики. Іноді участь у ній брали й представники від міщан, духівництва, а в окремих випадках і селяни (так звана *чорна рада*). Генеральну військову раду скликали окремими універсалами гетьмани. Рішення ухвалювали за згодою більшості.

За гетьманування Богдана Хмельницького вплив загальної («чорної») Генеральної Ради на життя держави був обмеженим. Найважливіші питання гетьман розв'язував на старшинських радах (у них брали участь генеральні старшини й полковники).

Гетьман — **керманич козацької держави** — обирався козаками як верховний правитель. Він очолював усі стани, користуючись правом вищої адміністративної та судової влади.

Верхівку влади становила **генеральна старшина**: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий і бунчужний. У віданні генерального писаря перебувала Генеральна військова канцелярія — дипломатичні та адміністративні служби. *Генеральний обозний* керував збройним постачанням армії й суто військовими питаннями. Він відав обозом, а також артилерією козацького війська. На *генерального хорунжого* покладали обов'язки з охорони головної хоругви (прапора) козацького війська та своєрідного ад'ютанта, який виконував

особливо важливі військові й дипломатичні доручення гетьмана. *Генеральні судді* (зазвичай їх було двоє) завідували гетьманським судом. Із 1654 р. в державі існувала фінансова служба, очолювана *гетьманським підскарбієм*.

Дослідіть

1. Спираючись на текст і схему, схарактеризуйте особливості політичного устрою козацької держави. Як поєднувалися цивільна та воєнна влади?
2. За висловлюванням київського полковника Антона Ждановича, «всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив — той би живим не був». Порівняйте із цим твердженням текст джерела, наведеного далі, й поясніть, про які особливості влади гетьмана свідчать джерела. Чи відповідає це демократичному устрою? Чому?

Із наказу гетьмана Богдана Хмельницького білоцерківському полковнику в серпні 1650 р.

Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...

Система органів публічної влади мала три рівні — *генеральний, полковий і сотенний*. Вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — із сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, у малих, але привілейованих — отаманами разом із місцевим самоврядуванням. У селах справами відали старости. Запорозька Січ (територія вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею.

За державні клейноди служили *гетьманська булава, корогва, гетьманський бунчук і печатка Війська Запорозького* із зображенням козака з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Нова держава мала потужні збройні сили (понад 100 тисяч вояків). Основою війська стало реєстрове й запорозьке козацтво, довкола якого гуртувалися покозачене селянство та міщани. Більшість козацького війська становила піхота. Окрім неї, були кіннота, артилерійські підрозділи, підрозділи розвідки, загони постачання (зброї, боєприпасів, продовольства), фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти.

Українська козацька держава мала власну судову систему, що включала в себе сотенні суди, полкові суди та Генеральний військовий суд, що замінили собою судові органи Речі Посполитої. Судочинство здійснювалось на підставі Статутів Великого князівства Литовського, норм магдебурзького права та звичаєвого права. Гетьманські та полковницькі універсали, рішення козацьких рад набували сили нормативно-правових актів. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Усі види польського гніту було ліквідовано, скасовано суворі покарання за протиправні вчинки проти королівської влади й магнатів, шляхти, католицького духівництва. Установлювалися покарання за зраду українському народові, за відмову надати допомогу в битвах, непокору та шкоду, заподіяну козацькій старшині.

Унаслідок формування нових основ державності відбулася зміна політичної еліти суспільства⁷. Соціальні зміни за роки війни підірвали колишню силу шляхти. Багато шляхтичів було вбито або вигнано з України. Навіть більшість тих, хто зберегли свої маєтки, втратили безкоштовну робочу силу — селянина. Нова держава була породженням козацького війська і козацької верстви. Шляхтичі зберігали свою колишню владу, тільки ставши козаками. А серед козацького війська вже існувала нова, нешляхетська еліта, яка заповнювала нові військово-адміністративні посади. Отже, суспільною верхівкою стала нова

---

⁷ Політична еліта (від «краще, добірне») — привілейована група осіб, яка складає верхівку суспільства й виконує владно-політичні функції на його користь.

українська еліта, що поєднувала в собі частину шляхти польських часів, і нову групу козацької старшини і знаті

Дослідіть

Схарактеризуйте зміст кожного із зображень, спираючись на текст параграфа.

1 — портрет Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві (XVII–XVIII ст.);
2 — Військова рада на Сні;
3 — С. Васильківський. Писар військовий;
4 — Д. Нарбут. Вибори кошового

3. Яку зовнішню політику проводила козацька держава

Поміркуйте

Якими були цілі зовнішньої політики держави? Чи можна вважати її успішною?

Зовнішню політику козацької держави визначала Генеральна військова рада, а гетьман керував нею та координував її. Дипломатична служба козацької держави мала у своєму складі перекладачів, секретарів, посланців і послів. Велика увага приділялася оформленню документації. Листи, адресовані

монархам, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаткою. Інколи гетьман вдавався до титулатури «Божою милістю», що використовувалася європейськими монархами. Зазвичай зміст договорів не розголошувався і був відомим обмеженому колу осіб.

Зусилля дипломатичної служби козацької держави спрямовувалися на збереження союзу із Кримським ханством, пошук порозуміння з Османською імперією, залучення правителів Московської держави й Трансильванського князівства до боротьби за корону Речі Посполитої. Згодом гетьман активізував дипломатичні відносини з Туреччиною, представляючи Україну як незалежну державу. У 1649 р. було підписано договір між Військом Запорозьким і Туреччиною.

Значну роль у дипломатії козацької держави відігравали Молдова, Волощина і Трансильванія. Вони межували з Україною і перебували в близьких відносинах із Польщею. Тож Б. Хмельницький та його урядовці шукали підтримки у цих держав. Останні намагалися реалізувати свої інтереси в оновленому дипломатичному просторі. Зокрема, трансильванський князь Юрій Д'єрдь Ракоці налагодив зв'язки з Богданом Хмельницьким, започаткувавши цим обмін посольствами.

Здобутком дипломатії козацької держави було й уникнення загострення відносин із Московією та початок контактів зі Швецією. Із південно-європейських держав дипломатичні відносини з Україною підтримувала Венеція, яка на той час воювала з Туреччиною і мріяла про виступ Війська Запорозького проти Туреччини.

Дослідіть

1. Про які події розповідає картина? Як відображено зустріч із послом? Чи є це, на вашу думку, перемовинами рівних? Чому?

Невідомий автор. Посланець Речі Посполитої у Богдана Хмельницького під Замостям у 1648 р. (живопис, XVII ст.)

2. Чому цей договір можна вважати важливою дипломатичною подією?

Із Договору між турецьким султаном і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі

1. Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів... і до портів чужоземних держав... зупинятись у портах, коли захочуть... 2. Звільняє їхніх купців від мит, оплат і податків на сто років... 5. Щоб затримати свавільних людей на море вибігати, Військо Запорозьке... заснує кілька міст нижче порогів, звідки торгівля має іти і безпека на морі буде зміцнена. Християнських в'язнів у турків... козацьким купцям можна викуповувати.

4. Чим характеризувалося соціально-економічне життя населення

Поміркуйте

Які зміни відбулись у соціальній структурі та економічному становищі населення у козацькій державі?

Утвердження Української козацької держави — Гетьманщини — відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє польське шляхетське землеволодіння, а також кріпацтво. Натомість поступово почала формуватися козацька, селянська, а також державна власність на землю.

Це обумовило домінування в Українській козацькій державі найманої праці. Тому можна стверджувати, що козацька революція була українським проявом і аналогом буржуазних революцій в Європі.

Відтак змінилася і соціальна структура суспільства.

Дослідіть

Якими були основні суспільні стани в Українській козацькій державі? Чим нова структура відрізнялася від попередньої?

Стани суспільства	Козацтво
	Селянство
	Середня і дрібна шляхта
	Міщанство
	Православне духівництво

Польські магнати, католицька шляхта й духівництво змушені були залишити територію Війська Запорозького. Їхні землі захопили козаки й селяни, частина земель перейшла у власність військового скарбу. Натомість збереглися землеволодіння української шляхти, яка тепер складалася із середніх і дрібних землевласників, що приєдналися до Богдана Хмельницького й пішли на певні поступки іншим станам заради привілейованого становища в суспільстві.

Значна роль в українському суспільстві належала козацькому стану. За козаками закріплювалися права власності на землю, звільнення від податків, участі в політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба,

яку він ніс за власний рахунок.

Особи, яких було вписано до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах та селах, володіти землею, займатися ремеслом, торгівлею, промислами, мати власне козацьке самоврядування й судочинство.

Вступивши до лав війська, козак отримував право козацької власності на землю. Козаки могли вільно продавати й купувати землі, засновувати слободи. Ні уряд, ні місцева адміністрація не могли втручатися в козацьке землеволодіння, проводити конфіскацію, навіть тоді, коли за малолітством дітей порядкувала вдова. Особисте господарювання на військовій землі дозволялося звичаєвим правом вільного займу земельної ділянки — *займанщини*. Кожний козак міг претендувати на землю там, де хотів, і в кількості, яку брався освоїти. Саме на праві займанщини склалися козацькі хутірські господарства-зимівники.

Із козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила польську. Разом з українськими православними шляхтичами представники козацької старшини прагнули стати великими землевласниками. Вони збільшували власні землеволодіння шляхом купівлі, гетьманських дарувань, займанщини. Розширення кола старшини відбувалося через службу на відповідних посадах. Із часом козацька старшина перетворилася на провідну верству українського суспільства й головного землевласника, що відіграв ключову роль у вирішенні державних справ. Вона поступово зосереджувала у своїх руках владу, землю й навіть обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти.

Після смерті Богдана Хмельницького в Українській державі посилилася тенденція зростання привілейованого становища старшинсько-шляхетної землевласності. Так, Гадяцький трактат 1658 р., який було укладено гетьманом Іваном Виговським, повертав польським шляхтичам маєтки, забезпечував українській старшині й шляхті права на землю та привілеї.

Старшина, використовуючи місцеву та царську адміністрацію, відмовлялася визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповувала її, забиравала за борги. Старшина примушувала козаків безоплатно працювати в своїх маєтках: орати, заготовляти сіно й дрова, доглядати худобу, виконувати будівельні роботи, забороняла торгувати горілкою, замість власних селян віддавала козаків на військову службу.

Населення міст, хоча й знаходилося на нижчому від нової шляхти соціальному щаблі, зберегло в роки війни за собою «давні права і вольності». Однак саме вони, як і численне селянство, забезпечували економічний фундамент влади в Гетьманщині. Сплачуючи нарівні із селянами державні податки, міщани мали більше майнових прав, були заможнішими й мали вищий статус. Жителям міст із магдебурзьким правом надавалося самоврядування, решта міщан одержали обмежену автономію.

Українські міста були маленькими, деякі з них практично не відрізнялися від сільських поселень. Достаток багатьох міщан так само залежав від обробки полів, як від ремесла чи торгівлі. У більшості міст виникали цехи, діяв заможний купецький патріціат, але крила їм підрізали конкуренти — нова шляхта й козаки.

Православне духівництво разом з українським населенням боролось проти польського панування, виступало послідовним захисником національних інтересів. Позиції церкви зміцнилися завдяки підтримці гетьманської влади. Богдан Хмельницький не тільки залишав за монастирями земельні володіння й обов'язкову працю селян, але й збільшив їхні багатства новими жалуваннями. Духівництво було різнорідним за соціальним походженням, достатком і політичним впливом. Однак юридично відокремлене від решти населення автономною адміністрацією й судочинством, духівництво звільнялося від податків, військової служби і трудових повинностей.

Значна кількість селян в роки війни покозачилася, перетворившись на підданих Війська Запорозького, тобто простих людей, які володіли землею й самі її обробляли, за умови сплати податків до військової скарбниці.

Маєтки селян, які були державною власністю, стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок — чинш. Селяни вільних військових сіл вважали землю, яку обробляли, своєю власністю. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. її вільно передавали у спадок, дарували, продавали, купували. Після війни 80–90 % селян мали землю. Зросла чисельність заможних селян, які сконцентрували значну частину надільної землі й худоби.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які до війни жили на приватних землях. У роки війни чинилися спроби повернути їх до виконання старих повинностей, та вони відповідали спротивом. У приватновласницьких володіннях право селян на користування землею було обмеженим, а при купівлі-продажу землі передавалося лише право на її володіння з примушеннями на користь власників землі. Обов'язки селян, що жили на приватних і рангових землях, визначалися у формі «звиклеє послушенство». Власники землі намагалися отримати річний чинш, данину медом, поступово притягуючи селян до обов'язкових робіт. Монастирі з допомогою уряду першими заставили селян «роботизну віддавати». Богдан Хмельницький прагнув полегшити становище селян, зменшити гостроту соціальних суперечностей. В універсалах не вимагалось виконувати панщину, не визначалися характер і тривалість робіт. Відробіткова рента замінялася грошовим чиншом.

Дослідіть

Виберіть відповідний підпис до кожної ілюстрації. Побудуйте соціальну піраміду українського суспільства XVII — початку XVIII ст., поясніть, які зміни відбулись у становищі представників різних верств населення козацької держави.

1

2

3

4

5

Селяни; чорне й біле духівництво; козацька старшина й рештки шляхти старих часів; козаки; міщани.

Перевір себе

Працюючи в парах, перевірте одне одного й полічіть бали, які ви отримали за правильні відповіді.

1. Як називалася держава, створена Богданом Хмельницьким? (0,5 балів)
2. Покажи на карті територію й кордони козацької держави. (1 бал)
3. Яким був адміністративно-територіальний поділ Війська Запорозького? (2 бали)
4. Назви найвищий орган влади в козацькій державі. (0,5 балів)
5. Хто очолював виконавчу владу? (0,5 балів)
6. Як будувалася центральна влада? (1 бал)
7. Як будувалася влада на місцях? (1 бал)
8. Як розбудували армію? (0,5 балів)
9. Як будувалася судова система козацької держави? (1 бал)
10. Які зміни й чому відбулися в політичній еліті? (1 бал)
11. Як змінилася соціальна структура населення Війська Запорозького? (2 бали)
12. Схарактеризуй зовнішньополітичну діяльність Війська Запорозького. (2 бали)

А ще ти можеш

1. Чи можна стверджувати, що створення Української козацької держави в середині XVII ст. — це продовження традицій української державності, яке сприяло розвитку української нації? Свою думку доведи.
2. Склади таблицю «Держава Богдана Хмельницького» за схемою: територія, державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, міжнародні відносини, державна символіка.

Попрацюй у робочому аркуші до § 23-24.
Перейди за посиланням <https://vse.ee/cnqf>
або QR-кодом.

Виконай завдання
23-24.1 і 23-24.2
в е-додатку.

§ 25. ПРАВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО, СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА ТА ЗАПОРОЖЖЯ НАПРИКІНЦІ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Дослідіть

1. Прочитайте уривок. Якими подіями був зумовлений такий стан Правобережної України?

Із козацького літопису Самійла Величка

Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали... що стали пристанищем тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, що тільки небо за покрівлю собі мали...

2. *Визначте на основі карти (с. ___), які території Правобережної України найбільше постраждали від військових дій.*

1. Яким було становище правобережного козацтва

Поміркуйте

Чому влада Речі Посполитої сприяла відновленню козацтва на Правобережній Україні? Якими були особливості цього процесу?

За часів Руїни територію Правобережної України було поділено між Річчю Посполитою та Османською імперією. За Вічним миром 1686 р. з Московським царством Річ Посполита підтвердила право власності на Північну Київщину, Галичину й Волинь. За Бахчисарайським договором 1681 р. з Московським царством Османська імперія отримала Південну Київщину, Брацлавщину й Поділля, де до 1685 р. гетьманував Ю. Хмельницький. Унаслідок боротьби різних держав за Правобережжя ці воєводства було спустошено й майже обезлюднено.

Олюднення цих земель активізувалося завдяки **універсалу короля Яна III Собеського 1684 р.** Правитель назвав ці землі «страхитливою пустелею», адже з них пішло до 90 % населення. Щоб виправити ситуацію, король дозволив закладати козацькі поселення на південь від річки Рось. А в 1685 р. сейм прийняв ухвалу про поновлення на колишніх територіях українських полків козацьких прав та вольностей.

З Лівобережної України, Волині, Галичини й Молдови почалося переселення представників козацького стану, яким обіцялося вільне займання землі та свободу від податків. На території створених Богуславського, Брацлавського, Корсунського та Білоцерківського полків влада належала представникам козацької адміністрації. На місцях поширювалися норми звичаєвого й козацького права та створювались органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король.

Протягом наступних років тривав поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися людьми. Із 1687 р. місцева польська шляхта, яка теж поверталася до «дідичних» маєтків, скаржилася, що козаки будують свою «удільну» державу й не зважають на польські закони. У 90-х рр. XVII ст. відродилися Чигиринський, Уманський і Могилівський полки з органами козацького самоврядування та козацькими судами на цих територіях.

Поки тривала війна з Османською імперією, верховна влада Речі Посполитої закривала на це очі. Але в 1699 р. було підписано **Карловицький мирний договір**, за яким уся територія Правобережжя відійшла до Речі Посполитої. А невдовзі сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі. Гетьману й полковникам наказали розпустити козацькі полки.

Але старшина відмовилася виконати це розпорядження і розпочала проти Речі Посполитої боротьбу, яку сучасники називали «другою Хмельниччиною». Очолив це повстання **Семен Палій**, який мав значний авторитет серед правобережного козацтва. За його словами, він *«поселився у вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише він один має право в*

ній розпоряджатися — як справжній козак і гетьман козацького народу». Збройне протистояння, що тривало в 1702–1704 рр. почалося із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині, а згодом поширилося на Київщину і Східну Волинь.

Полякам не вдавалося придушити виступ Семена Палія. Вони звернулися по допомогу до Московії, і за її вказівкою навесні 1704 р. гетьман **Іван Мазепа**, який керував Гетьманщиною, згорнув повстання.

Дослідіть

Улітку 1683 р. Семен Палій на чолі загону запорозьких козаків вирушив під австрійську столицю Відень. Він брав участь у відбитті в Османській імперії багатьох фортець в Угорщині і Словаччині, за що отримав повагу від польської влади. Польський чиновник Францішек Замойський писав Палієві: «...Його милість король так шанує відвагу вашої милості... що висловить те у своєму листі сам. Він уже визначив війську вашому плату... так само й вашій милості...».

Як ставився до Семена Палія король Речі Посполитої? Чому?

Які факти біографії Палія підтверджують ваші думки? Як саме й чому зберігається пам'ять про цього героя?

Кілька фактів про людину

Невідомий художник. Семен Палій, XIX ст.

Семен Палій (Семен Гурко; 1640–1710 рр.) — державний та військовий діяч Українського гетьманату, полковник Фастівського полку, один із керівників повстання проти Корони Польської на Правобережжі. Походячи з козацької або заможної міщанської родини, Палій здобув добру освіту — ймовірно, вчився в Київській колегії.

Значну частину свого життя С. Палій провів у бойових походах. За дивовижну силу і стійкість славився серед козаків вояком із магічними здібностями. Служив у війську Петра Дорошенка.

Брав участь у війнах Речі Посполитої з Османською імперією. У 1680–1690-х рр. боровся проти кримців та захищав від їхніх нападів міста Правобережної України, керував козацькими походами у володіння Османської імперії та Кримського ханства.

Разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Під його управлінням перебувала територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Його діяльність мала не лише воєнний, а й державотворчий характер.

У 1702–1704 рр. Семен Палій очолив антипольський рух, його було заарештовано й заслано до Сибіру, де він перебував до 1708 р. Помер у 1710 р. в Києві.

Семен Палій став героєм низки фольклорних і літературних творів, зокрема поеми Тараса Шевченка «Чернець», поеми-балади Левка Боровиковського «Палій», роману Володимира Малика «Чорний вершник».

У місті Фастів Семену Палію встановлено пам'ятник. На території дендропарку «Олександрія» в Білій Церкві на честь полковника названо найвищий пагорб — урочище «Палієва гора». Тут росте один із двох відомих дубів Палія, другий розташований у Фастівському лісництві й, за легендою, посаджений самим полковником.

Пам'ятник С. Палію в м. Біла Церква

2. Як відбувалися заселення й розвиток Слобідської України

Поміркуйте

Визначте основні хвилі заселення Слобідської України й особливості її соціально-економічного та політичного розвитку.

Поряд з Лівобережною Гетьманською державою розташовувалася **Слобідська Україна**, яку почали активно заселяти в середині XVII ст. завдяки широкому потоку переселенців, переважно з Правобережжя. У той час територія Слобожанщини була південною окраїною Московської держави.

Дослідіть

Опишіть за картою територію Слобідської України. Схарактеризуйте переваги й ризики проживання та ведення господарства на цих територіях. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII–XVIII ст. відбувалася кількома хвилями. Особливо масового характеру вона набула в 1630-х роках, коли після поразки козацьких повстань їх учасники переходили московський кордон й отримували дозвіл селитися на Слобожанщині. У середині XVII ст. складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села залишати рідні місця й вирушати в небезпечну дорогу. Так, 1652 р. тисяча козаків під проводом полковника Івана Дзиковського з жінками й дітьми пішли з-під Острога на Волині. Недалеко від Дону, на річках Тихій Сосні й Острогощі, вони заснували місто Острогозьк. Дзиковський привів із собою полкову старшину: обозного, писаря, осавулів, а також двох священників. Переселенці прибули з усім господарством, що значно полегшувало життя на новому місці.

Інша велика група переселенців із м. Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим у 1652 р. заснували м. Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано м. Харків. Схожу історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мурафа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та інші, а також села.

Оскільки новостворені поселення підтримувалися владою і звільнялися від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва краю — *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*. Масове заселення північно-західної Слобожанщини розпочалося після 1654 р., тобто після підписання Переяславського договору.

Дослідіть

Чому збільшувалося населення Слобідської України? Що було причиною міграцій населення?

З «Економічної історії України»

Міграційні процеси й освоєння нових земель на Слобожанщині проходили інтенсивніше, ніж на Лівобережжі, й мали вплив на соціально-економічний розвиток краю. Це пояснюють наявністю масивів вільної території. Боярин Волконський у 1680 р. зазначав, що лише з Правобережжя в межі Слобідської України від початку Хмельниччини переселилося 20 тисяч родин, «а то й того більше». Коли врахувати той факт, що в кожній сім'ї було зазвичай не менше двох дітей, то названу цифру умовно можна потроїти. Із них 30 % покинули правий берег Дніпра з кінця 50-х до кінця 70-х рр.

В останній чверті XVII ст. в колись малозаселеному регіоні вже налічувалося понад 230 поселень, у яких мешкало не менше 250 тис. осіб.

Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї, серед яких головним було право займанщини. Кожен переселенець привласнював стільки землі, лісу, сіножатей, скільки міг обробити. Згодом, аби врегулювати займанщину, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася між поселенцями. Ліси, луки, річки й озера населення використовувало спільно.

Замість сплати податків із землі чи господарських промислів українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу. Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, що його царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Переселенці визнавали владу царя складанням присяги. Права українських переселенців закріплювали царські жалувані грамоти. Одночасно Слобожанщину частково заселяли московські служилі люди.

Дослідіть

Як у документі описано формування населення Слобожанщини? На яких умовах відбувалося переселення?

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну⁸ на закликання белгородських та курських воєвод. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Белгородській лінії у диких степах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля та інші міста, а до них повіти і села.

І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили пљондрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без податку, за старим українським звичаєм.

Соціальний устрій та господарство Слобідської України були схожими з тими, що існували на Гетьманщині. Уже перші українські поселенці поділялися на козаків, духівництво, міщан і селян («посполитих»). Основним станом вважалося козацтво, до якого в середині XVIII ст. належала половина всього населення Слобідської України.

Селяни поділялися на вільних, які мали власну землю, і тих, які жили на землях козацької старшини, московських поміщиків, монастирів і за це відробляли панщину та платили данину. Міщанство (купці, ремісники) було нечисленне. Шляхти на землях Слобідської України не було. Поступово тут збільшувалися права й маєтки козацької старшини, а селяни перетворювалися на підданих.

Основу економіки краю становило сільське господарство. Розвивалися також ремесла й промисли: винокуріння, пивоваріння, млинарство. У місцевостях, багатих на ліс, виробляли смолу, дьоготь тощо. Бджільництво, рибальство, полювання також були важливими напрямками господарства. Зростало видобування солі. Швидко розвивалася торгівля, осередком якої став Харків.

На Слобожанщину був перенесений і козацький адміністративний устрій: тут створювалися козацькі полки, що стали військовими й адміністративно-територіальними одиницями. Полковників обирали на довічний термін. Керував

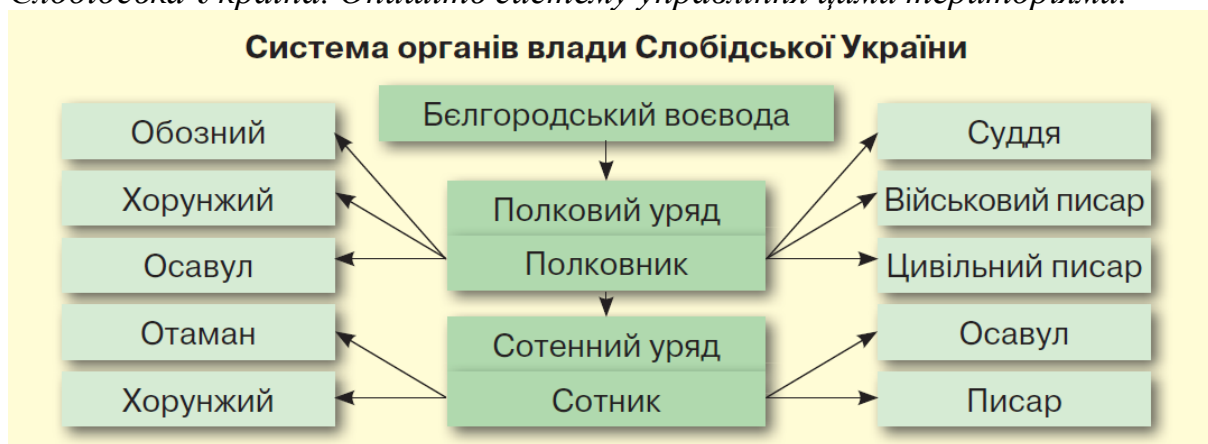
⁸ Йдеться про Слобідську Україну.

усіма справами полковник і полкова старшина. В адміністративних і військових питаннях ці полки було підпорядковано белгородському воєводі.

Москва стежила за розвитком козацького суспільства на Слобожанщині, дедалі обмежуючи місцеве самоврядування. Майже в усі великі міста призначалися московські воєводи. Цар дуже боявся, що на Слобожанщині оберуть гетьмана і створять козацьку державу. Тож посади гетьмана в Слобідській Україні не існувало, так само, як і генеральної старшини. Від початку заснування московський уряд використовував слобідські козацькі полки для оборони від татарських набігів, у походах на Гетьманщину, у Чигиринських походах та походах на Крим.

Дослідіть

Працюючи з картою (с. __) і схемою, визначте, на які полки розділилася Слобідська Україна. Опишіть систему управління цими територіями.

3. Яким було господарське та повсякденне життя Запорозьких земель

Поміркуйте

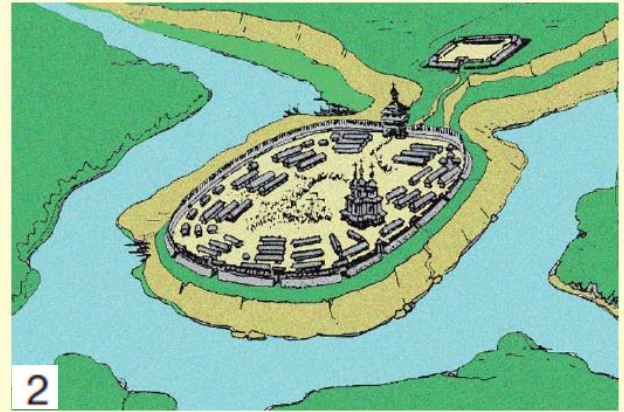
Яких нових ознак набуло господарське життя козаків у Січі в XVII ст.?

За Андрусівським перемир'ям (1667 р.), Запорожжя підпорядковувалося Польщі та Москві, а за «Вічним миром» 1686 р. увійшло до складу Московської держави. Територія Запорозької Січі охоплювала нинішні Запорізьку, Дніпропетровську, частково Кіровоградську та Херсонську області. Центральною частиною Запорожжя до 1709 р. була *Чортомлицька Січ*. Вона мала вигідне розташування, укріплювалася високим земляним валом. У центрі Січі за традицією розташовувалася площа, а навколо неї — курені, у яких жили козаки, та будинки старшини. Безпосередньо в Січі постійно мешкало від 6 до 12 тисяч січовиків.

Чортомлицька Січ поступово перетворювалася на центр Вольностей Війська Запорозького низового, де розвивалося й господарське життя. Запорожці займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством та хліборобством. Значну роль відігравало ремесло: виготовляли човни, порох, зброю, кінську зброю та ін. Але основними товарами, які вони продавали й обмінювали, були риба, сіль, а також хутра, шкіра, мед і худоба. Завозили хліб, боєприпаси й сукно. Запорожжя торгувало в основному з Лівобережжям і Слобожанщиною, а також із Кримом, Туреччиною, Польщею та Литвою.

Дослідіть

Де розташовувалася Чортомлицька Січ і як її було зведено?

1 — С. Якутович. Чортомлицька Запорозька Січ;
2 — Чортомлицька Січ (реконструкція В. Ленченка)

Від часу утворення Гетьманської держави внутрішнє життя Січі та її структура остаточно стабілізувалися. Це була вже сформована демократична козацька республіка, у якій народну волю виявляла козацька рада. Раз на рік рада обирала старшину: козацького отамана, суддю й писаря.

На Січі не було кріпацтва, тому сюди щороку прибувало багато втікачів від панського гноблення. Запорожці зазвичай брали участь в антифеодальних виступах в Україні і водночас були активною та потужною силою в боротьбі проти іноземних загарбників.

У добу Руїни Запорозька Січ виступала самостійною військово-політичною силою і проводила незалежну зовнішню політику. Тож після смерті Богдана Хмельницького саме січовики неодноразово збурювали спокій в Україні.

Яскравим і неоднозначним представником Запорожжя часів Руїни був Іван Сірко — один із авторитетних кошових отаманів.

Дослідіть

1. Як історик характеризує Івана Сірка?

Історик Юрій Мицик про Івана Сірка

Джерела засвідчують, що славнозвісний козацький вождь був глибоко релігійною людиною, безсребником, навіть аскетом, майже зовсім не вживав алкогольних напоїв... відзначався силою, почуттям власної гідності, воїнськими доблестями і високими моральними якостями, хоча по відношенню до ворогів і особливо зрадників вважався суворим і навіть жорстоким... Сірко гуманно поводився з полоненими, відпускав на волю всіх немусульман, навіть католиків та євреїв, а за кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, навіть засуджував винного запорожця до страти. Славетний ватажок не терпів боягузів, грабіжників, зманіжених вояків

Наталія Павлусенко. Іван Сірко, 2020 р.

і особливо зрадників... Іван Сірко вісім разів обирався кошовим отаманом на Січі, хоч і не завжди прагнув цього... За підрахунками історика Дмитра Яворницького, Сірко здійснив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства й жодного разу не зазнав поразки... хоч нерідко ситуація була тяжкою і лише завдяки талантам Сірка козаки брали гору над ворогами.

За свідченням польського хроніста Веспасіяна Коховського (1633–1700 рр.), його ім'ям татарки лякали дітей, коли вони плакали.

2. Художник Ілля Рєпін якось почув розповідь про лист-відповідь запорожців турецькому султану. Козаки в образливій формі відповіли на пропозицію султана Мехмеда IV прийняти мусульманство та перейти до нього на службу. Рєпін відтворив процес написання легендарного листа на полотні.

Розгляньте картину Іллі Рєпіна. Визначте, хто із зображених козаків — Іван Сірко. Перевірте свою здогадку за відкритими джерелами.

Ілля Рєпін.
Запорожці пишуть
листа турецькому
султану, 1891 р.

Після підписання з Польщею «Вічного миру» Запорозька Січ офіційно увійшла до сфери впливу Московії. Московський цар, воліючи використати запорозьких козаків у власних інтересах, надав їм чимало привілеїв, як-от: володіння землями, забезпечення грошима, провіантом та бойовим спорядженням. До того ж він не втручався в козацьке самоврядування та суд. Проте запорожці не завжди беззаперечно корилися цареві. До прикладу, вони виступали проти побудови московських фортець під Самарою, на Кам'яному Затоні та на кордоні з Османською імперією.

Перевір себе

1. Як відновлювалося правобережне козацтво?
2. Чому ми пам'ятаємо про Семена Палія?
3. Якими були причини української колонізації Слобожанщини? Звідки походить така назва регіону?
4. Які зміни сталися в розвитку Запорозької Січі після визвольної війни?
5. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому полягають їх особливості, як порівнювати з Гетьманщиною?

6. Чому, на твою думку, в подіях другої половини — кінця XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назви факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а лише переймався власними інтересами.
7. Що спільного було в політиці Османської імперії, Речі Посполитої й Московського царства стосовно українських земель?
8. Чому дослідники називають дії козацтва деструктивними стосовно розвитку та збереження української державності?

А ще ти можеш

Порівняй соціальний устрій Правобережної Гетьманщини, Слобожанщини й Запорозжя. Відповідь оформ у вигляді таблиці.

Попрацюй у робочому аркуші до § 25.
Перейди за посиланням
<https://vse.ee/cogz> або QR-кодом.

Виконай завдання
25.1 і 25.2
в е-додатку.

§ 26. КУЛЬТУРНЕ Й ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Обговоріть у класі

Скориставшись зображенням та текстовою інформацією до них, порівняйте архітектурні споруди — козацький бароковий храм і храм княжої доби. Які риси бароко можна побачити на зображенні церкви Св. Катерини? Як, на вашу думку, змінились умови розвитку культури? Протягом уроку перевірте ваші припущення.

1

2

- 1 — Борисоглібський собор у Чернігові, 30-ті роки XII ст.: храм зовні (фасад та абсиди) і всередині (відокремлені місця для хрещення, вірян і духівництва);
- 2 — церква Св. Катерини в Чернігові, 1716 р.: храм не має чіткого фасаду (однаковий з усіх боків), усередині простір позбавлений чітких меж, «нескінченний»

1. Що нового з'явилося в архітектурі

Поміркуйте

Визначте й запишіть основні особливості розвитку архітектури цього періоду.

Архітектура й будівництво в другій половині XVII — на початку XVIII ст. в Україні зазнавали впливу російської й західноєвропейської архітектури. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю **бароко** (від італ. *barocco* — *вигадливий, химерний*), для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість.

Прикметні ознаки європейського бароко в українській архітектурі втілювалися по-особливому. Тому дослідники послуговуються терміном **українське, або козацьке, бароко**. Замовниками його були гетьмани, козацька старшина, а також багатії й вище духовництво. Вони власними коштами споруджували дерев'яні й кам'яні собори, прикрашали їх іконостасами та настінними розписами, дарували дорогий срібний і золотий ритуальний посуд, ікони, книги.

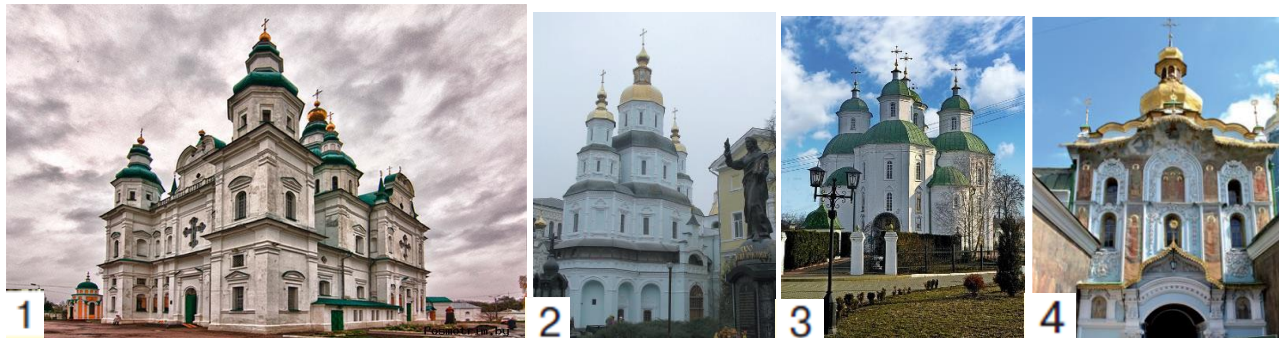
Споруди в новоствореному стилі козацького бароко характеризувалися вишуканим оформленням вікон і дверей, східчастими дахами, кількома куполами. Винятковою урочистістю відзначалося й оформлення інтер'єру будов.

Серед подібних споруд кінця XVII ст. в Києві архітектором Йосипом Старцевим було зведено довершені кам'яні собори Микільського і Братського монастирів, архітектором Йоганном Баптістом — Троїцький собор у Чернігові. Разом із Мартином Томашевським вони спорудили Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен, Покровський собор у Харкові та інші, що дивують монументальністю й архітектурним смаком. Багато храмів і цивільних будов Києва було споруджено за проектами архітекторів Києво-Печерської лаври.

До визначних пам'яток кам'яного зодчества тих часів належать також Іллінська церква в Суботові, зведена за Богдана Хмельницького, і Троїцька церква Густинського монастиря біля Прилук (80-ті роки XVII ст.).

Дослідіть

1. Проаналізуйте ілюстрації і назвіть спільні елементи споруд, у яких відображено особливості козацького бароко.

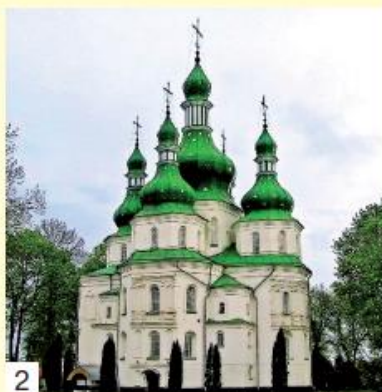

1 — Троїцький собор у Чернігові; 2 — Покровський собор у Харкові; 3 — Спасо-Преображенська церква в Прилуках; 4 — Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

2. Як ви вважаєте, чому ці споруди належать до визначних пам'яток кам'яної архітектури?

1 — Іллінська церква в Суботіві (1651–1656);

2

2 — Троїцька церква Густинського монастиря фундації гетьмана І. Самойловича (1674)

3. Якими були особливості образотворчого мистецтва

Поміркуйте

Ознайомтеся з текстом і складіть за ним план, спираючись на який можна характеризувати розвиток тогочасного образотворчого мистецтва.

Образотворче мистецтво часів бароко відзначено виникненням особливих жанрів малярства й потужним впливом на нього народної культури.

Особливими пам'ятками *монументального живопису* бароко вважають іконостаси. Серед них грандіозністю, пишністю й багатством відзначаються іконостаси Єлецького та Троїцького соборів у Чернігові та Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях (усі XVIII ст.). Іконописні образи набували рис повсякденного життя, почасти наближаючись до світської картини. Часто на іконах зображали український побут конкретних осіб: гетьманів, старшини, козаків, засновників церкви (наприклад, ікона «Розп'яття» XVII ст. з образом лубенського полковника Л. Свічки).

Українські ікони, зібрані в музеях Києва, Львова, Харкова, Кам'янця-Подільського, Чернігова, свідчать про кілька іконописних шкіл. Найбільшим осередком малярної праці був Київ, де майбутніх митців учили в Київській академії і в школі при Києво-Печерській лаврі.

Розвивається мистецтво гравюри, що можна спостерігати на сторінках численних друкованих книжок. Так, Києво-Печерський патерик 1702 р. було прикрашено 40 гравюрами Тарасевича. Майстри гравюри виконували графічні портрети, орнаменти, сценки із життя.

Вагоме місце посідав портрет, особливістю якого в Україні було збереження зв'язку з іконописом. Дуже популярними тоді були портрети Богдана Хмельницького й козацьких старшин, а в Західній Україні — львівських братчиків із жезлами, гербами та книгами. До наймайстерніших належать

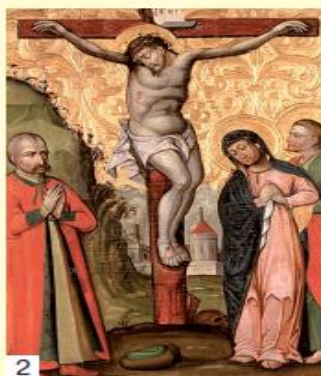
портрети М. Миклашевського, генерального обозного Родзянка, полковника Сулими і його дружини та ін.

Дослідіть

1. Визначте основні напрями малярства, до яких належать наведені твори, й опишіть їх.

1 — Л. Тарасевич. Гравюра «Облога Кизикермену за участі І. Мазепи». 1695 р.;
2 — Розп'яття. Ікона XVII ст.;
3 — І. Руткович. Архангел Михаїл. Ікона XVII ст.;
4 — Й. Кондзелевич. «Вознесіння». Ікона 1705 р.
5 — Невідомий художник. Портрет М. Миклашевського. XVII ст.;
6 — невідомий художник. Параскева Сулима. XVII ст.;
7 — невідомий художник. Семен Сулима. XVII ст.

2. Які факти розвитку образотворчого мистецтва засвідчує історик?

Мирослав Попович про розвиток образотворчого мистецтва

Школа українського малярства трималася на рисунку, на традиції гравюри, яка була необхідною для оформлення шкільних тез, творів тощо. Збереглися малюнки учнів школи іконопису Києво-Печерської лаври в спеціальних зошитах. Мабуть, школа була створена ще в кінці XVII ст. і пов'язана з діяльністю видатного українського гравера Антонія Тарасевича... Школа Тарасевича — це школа найрізноманітніших граверних робіт, передусім оформлення книги та портретної гравюри.

Заняття в лаврській школі полягали в копіюванні гравюр: збірників листів з французької архітектури, опису частин світу... збірників батальних картин. Змальовувались — тоді ще не з натури — людське тіло, голландські і французькі гравюри, пейзажі. А потім уже почали вправлятися в іконописі. Можна собі уявити, наскільки така художня підготовка змінювала традиційний «грецький» стиль ікони!

3. Як розвивалася освіта

Поміркуйте

Які типи навчальних закладів існували? Чим вони відрізнялися?

Освіта в Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні в ці часи розвивалася в різних умовах. Чисельність православної шляхти в Правобережній Україні зменшувалася, а міщанство втрачало свій вплив на громадські справи. Православні братства поступово занепадали, братські школи зникали. Православні школи збереглися лише в селах, бо селянство не хотіло відмовлятися від своїх православних і національних традицій. У містах натомість поширилися уніатські школи. Вони, за аналогією з єзуїтськими, були становими: тут навчали тільки дітей священників і шляхти. Учителів для цих шкіл готували єзуїти.

На Лівобережжі, у Києві й на Слобожанщині існували тільки православні школи. У багатьох селах було створено початкові школи, де навчалися діти козаків, селян, духівництва. Учителями в них, зазвичай, були священники або дяки. Основним методом навчання в початковій школі було багаторазове читання текстів з граматики й основ християнського віровчення в «Букварі» й «Азбуковнику».

Існували також школи при монастирях, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Основне завдання цих шкіл полягало в підготовці вихованців до вступу в духовне звання.

Дослідіть

Про що свідчать наведені документи? Підтвердьте свої висновки положеннями текстів.

Із записів Павла Алеппського, 1654 р.

Но всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Дітей у них більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти.

З листа Львівського єпископа Йосипа Шумлянського до підлеглого йому духовенства, 1687 р.

Зласки Божої, школи не тільки у Львові, Кракові, а й у Києві, що особливо старанням митрополита Київського та Всієї Росії, господина отця Петра Могили пофундовані, а тепер за держави царів російських їх розпорядженням і скарбом наново реставровані або поновлені... Дорога зараз, після замирення християнських монархів, хвала Богу, вільна — як з Києва до нас, так і від нас до Києва. Туди чесні отці синів своїх для науки посилайте й коштів не жалуйте.

Головним осередком освітнього й наукового життя України в другій половині XVII ст. залишався Київ. Визначну роль відіграла Київська (Києво-Могилянська) колегія. У ній щороку навчалася близько 1 тисячі учнів. Колегія складалася з класів граматики, піітики, риторики, філософії та богослов'я.

Дослідіть

Що автор документа вважає важливим для діяльності колегії?

Василь Біднов про Києво-Могилянську колегію

Як і всі братські школи, Києво-Могилянська колегія, що з 1700 р. стала зватися Академією, до самого кінця XVIII ст. була школою загально-освітньою, а не спеціальною; до неї вступала молодь усіх станів нашого громадянства, від шляхти й козацької старшини до посполитих включно. Крім українців і білорусів, сюди йшли по науку й «московити» (великоруси), румуни, болгары, серби, а почасти навіть греки й араби. Отже, ця школа була осередком освіти для всього православного світу, а за її зразком заводили в себе школи й інші православні народи, головним чином росіяни.

Київські митрополити залишалися патронами й найвищими керівниками колегії, дбали про її матеріальне та наукове становище. Кращі випускники, як-от: Георгій Щербацький, Степан Яворський, Георгій Кониський, привносили в академію нові методи й напрями в науці. Тут навчалися, а потім викладали визначні вчені й письменники: Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Інокентій Гізель. Чимало вихованців колегії стали видатними діячами освіти й культури: Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький.

У 1697 р. Лазар Баранович та Іван Максимович, за зразком Києво-Могилянського колегіуму, відкрили колегіум для дітей усіх верств населення в Новгород-Сіверському (згодом Чернігівський колегіум). Основна увага тут приділялася латинській мові, менше вивчали церковнослов'янську, пізніше стали викладати російську, польську, грецьку, німецьку й французьку мови, а також поезику, риторіку, математику, географію тощо. Згодом було відкрито колегіуми в Харкові й Переяславі. Після закінчення колегіуму ті, хто бажав продовжувати навчання, вступали до Києво-Могилянської академії.

Важливу роль в освіті й просвіті населення відігравали друкарні. У середині XVII ст. видавничими осередками стали Львівська братська друкарня, Почаївський монастир та архимандрійна друкарня поблизу Львова. Високим технічним виконанням вирізнялася Києво-Печерська друкарня.

Дослідіть

1. Спираючись на текст та ілюстрації, складіть і запишіть логічний ланцюжок запитань, на основі яких можна розповісти про тогочасну освіту. Розкажіть про розвиток освіти, послідовно відповідаючи на ці запитання.

2. Чому Феофана Прокоповича вважають одним із видатних діячів культури того часу?

Кілька фактів про людину

Феофан Прокопович (1677–1736 рр.) уславився не лише як церковний діяч і педагог, а як учений-енциклопедист, письменник-новатор. Освіту Ф. Прокопович здобув у Києво-Могилянській академії та в європейських навчальних закладах. Добре опанував церковнослов'янську, грецьку й латинську мови. Після закінчення колегіуму вирушив в освітню мандрівку. Подорожував Європою, пішки пройшов Францію, Швейцарію, Німеччину, де ознайомився з ідеями Реформації.

Невідомий художник. Феофан Прокопович, XIX ст.

У 1705–1716 рр. Феофан Прокопович був професором Києво-Могилянської академії, де викладав поезику, риторичку, фізику, математику, історію, філософію й теологію. У 1711–1716 рр. обіймав посаду ректор закладу.

Ф. Прокопович залишив багату й різноманітну наукову та літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Був

автором твору «Володимир» — першої історичної драми на теми вітчизняної історії, яку в 1705 р. поставили студенти Києво-Могилянської академії.

У 1716 р. за царським наказом Ф. Прокопович поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань внутрішньої політики та церковної реформи (зокрема, допоміг ліквідувати патріархію й створити підконтрольний царю Синод).

Який вплив здійснив Ф. Прокопович на розвиток Московії? Перегляньте відео в е-додатку (§ 26.1) й визначте, як ви оцінюєте його діяльність.

4. Як події суспільно-політичного життя вплинули на православну церкву *Поміркуйте*

Яким було становище православ'я на різних територіях України? Чому у другій половині XVII ст. українській православній церкві не вдалося зберегти свою незалежність?

Після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Київська митрополія виявилася роз'єднаною на дві нерівні частини — правобережну в межах Речі Посполитої й лівобережну в Гетьманщині. Найбільша частина митрополії залишилася під польським урядуванням. Це згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польською владою осередків православ'я у Правобережній Україні. Непростим було становище православної церкви й на Південній Київщині та Брацлавщині, де за двадцятисемирічне (1672–1699 рр.) османське володіння відверто зневажалось все православне.

З іншого боку, із часу прийняття козацької держави під царську протекцію московський уряд не полишав спроб підпорядкувати Українську православну церкву владі московського патріарха. Українське духовництво всіляко противилося цьому, зберігаючи свою незалежність. Проте поступово ситуація змінилася.

Дослідіть

Чому, на думку Івана Огієнка, після Переяславської ради серед духовництва посилювалися промосковські настрої?

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Ме, що 1654 р. Україна поєдналася з Москвою, це й мало статися через логіку попередніх подій. Римо-католицькі утиски на українську віру були такі великі... що вже вони самі кидали українців в обійми православної Москви — хоча б із бажання забезпечити свою віру... Беручи Україну під свою руку, цар Московський «изволил того гетмана Богдана Хмельницького и всё войско Запорожское с городами их и с землями принять под свою государскую высокую руку, для православных христианских веры и св. Божиих церквей, потому что паны Рада и вся Речь Посполитая на православную веру и на св. Божий церкви восстали и хотят их искоренити».

Для московського уряду підпорядкування Української православної церкви було важливою частиною подальшої колонізації України. Основною перешкодою для цього був незалежний (автокефальний) статус Київської митрополії, підпорядкованої Константинопольському патріархату.

Після смерті найбільшого противника планів московської влади київського митрополита Йосипа Тукальського Москва активізувала наступ на Київську митрополію. Переломними стали події першої половини 1680-х рр. Спочатку Києво-Печерська лавра царським указом була підпорядкована Московському патріархату. Потім цар наказав гетьману Івану Самойловичу провести вибори Київського митрополита, які вже десятиліття зволікалися, і відрядити його на висвячення до Москви. Водночас у Москву вирушило посольство українського духовництва, яке просило підтвердити стародавні права й вольності Київської митрополії. Московський патріарх це прохання задовольнив.

Першим Київським митрополитом, висвяченим у Московії, став Гедеон. Він офіційно отримав титул «Митрополит Київський, Галицький і Маля Русі», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і вся Русі» — вилучалася. Так потроху почали відбирати права Київських митрополитів.

Дослідіть

Якими були методи впливу московської влади на верхівку українського суспільства?

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Грудня 14-го відпустили Гедеона додому. Весело вертався новий митрополит: у Москві йому подарували карету, обшиту оксамитом, з мідною оздобою, і шестеро карих коней... Це на те, щоб заспокоїти неспокійне сумління Гедеона, бо він же давніше присягав на вірність патріарху Константинопольському...

Задоволений був також і гетьман Самойлович — він зберігав вплив на митрополита.

Тим часом московські дипломати, щоб домогтися від Константинопольського патріарха Діонісія згоди на передання Київської митрополії Московському патріархату, щедро обдарували його. Зокрема в розписці, що Діонісій видав московському послові, який брав у нього грамоти на Київську митрополію, зазначалося: «Прийняли ми милостиню від святого вашого царства три сорока соболів і двісті червоних...». Так Московське царство у **1686 р.** домоглося згоди на передачу Київської митрополії Московському патріархату. Відновити Київську митрополію вдалося лише **6 січня 2019 р.**

Із плином часу ставропігійні Києво-Межигірський монастир та Києво-Печерська лавра, які підкорялися напряму Вселенському патріарху, потрапили під контроль Московської церкви.

Перевір себе

1. Що таке козацьке бароко?
2. Які основні жанри малярства розвивалися в цей період?
3. Які навчальні заклади становили систему освіти в українських землях?
4. Хто такий Феофан Прокопович?
5. Які зміни відбулися в статусі православної церкви України?
6. Чому більшість культурних надбань цього періоду сконцентровано на Лівобережній і Слобідській Україні?
7. Коли і за яких обставин Українська православна церква втратила свою незалежність від московського патріархату?
8. Як утрата незалежності Українською православною церквою вплинула на українське суспільство?

А ще ти можеш

Знайди у відкритих джерелах зображення 3–4 пам'яток козацького бароко. За можливості вибери ті, що пов'язані з вашою місцевістю. Створи комп'ютерну презентацію з коротким описом кожної з пам'яток і представ її класові.

Попрацюй у робочому аркуші до § 26.

Перейди за посиланням

<https://vse.ee/coha> або QR-кодом.

vse.ee/coha

Виконай завдання

26.1.1 і 26.2

в е-додатку.